

Міністерство освіти та науки України
Рівненський державний гуманітарний університет
Психолого-природничий факультет
Кафедра екології, географії та туризму

«До захисту допущено»
Завідувач кафедри

_____ Лико Д.В.
(підпис) (ініціали, прізвище)

“ _____ ” _____ 2020 р.

Пояснювальна записка
до кваліфікаційної роботи магістра

зі спеціальності 014 Середня освіта (Географія)
(код і назва)

на тему: **Суспільно-географічний аналіз демографічних процесів Рівненської області**

Виконав (-ла): студент (-ка) II курсу, групи МГ-61
(шифр групи)

Демчук Олег Дмитрович
(прізвище, ім'я, по батькові) (підпис)

Керівник канд. с.-г. наук, доц. Портухай О.І.
(посада, науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали) (підпис)

Рецензент канд. геогр. наук, доц. Романів А. С., декан природничо-географічного факультету Міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. акад. С. Дем'янчука
(посада, науковий ступінь, вчене звання, науковий ступінь, прізвище та ініціали) (підпис)

Засвідчую, що кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Студент _____
(підпис)

Оцінка за результатами захисту:

Національна шкала _____

Кількість балів: _____

Оцінка: ЄКТС _____

Рівне – 2020 року

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. СТАН ВИВЧЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ.....	7
1.1. Вивчення проблеми природного приросту (спаду) населення України	7
1.2. Особливості міграційних процесів в Україні.....	15
РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА ОБ'ЄКТУ ТА МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	20
2.1. Географічне розташування та соціально-економічна характеристика Рівненської області.	20
2.2. Методологія та методи дослідження	23
РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	27
3.1. Динаміка чисельності населення Рівненської області	27
3.2. Природний рух населення на території Рівненської області.....	31
3.3. Міграційні процеси населення на території Рівненщини	43
РОЗДІЛ 4. ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ГЕОГРАФІЇ СТАРШОЇ ШКОЛИ	51
4.1. Демографічні процеси у шкільному курсі географії 10-11 класу	51
4.2. Використання різних методів при викладанні у старшій школі тем, що включають демографічні процеси.....	56
4.2.1. Метод кейсів при викладанні теми «Населення України» (11 клас)	59
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	70

ВСТУП

Сталий економічний, інтелектуальний, політичний розвиток будь-якої країни залежить від демографічного фактору, що є основним елементом суспільства. Він відображає в собі взаємозв'язок темпів та пропорцій суспільного розвитку з кількісними та якісними характеристиками населення (його чисельністю, статеві-віковою, сімейною структурами, а також з динамікою народжуваності, смертності, міграцій, станом здоров'я, розселенням тощо).

Демографічний розвиток України за період з ХХ – початок ХХІ століття зазнавав змін під впливом, з одного боку, чинників довгострокової дії (зміна типу відтворення населення та його соціальних регуляторів), а з другого – короточасних, кризових подій, викликаних світовими війнами, голодоморами, масовими репресіями, примусовими переселеннями, економічним занепадом тощо.

Аналіз множинних однорідних демографічних подій (народжуваність, смертність, кількість зареєстрованих шлюбів та розлучень, міграційний рух населення), що відбуваються з населенням в Україні, або іншому регіоні чи локальні території характеризує перебіг демографічних процесів, зокрема темпи зростання (зменшення) населення.

В Україні дослідження демографічних проблем займаються фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України. Вивченню взаємозв'язку та взаємовпливу демографічної процесів на розвиток суспільства та подальші прогнози на його існування присвячено багато наукових праць вітчизняних учених [19].

Динаміку чисельності населення на території України, його природний приріст і скорочення, кількість зареєстрованих шлюбів та розлучень, а також міграційні процесів аналізували Кравець І.М., Чепелевська Л.А., Толуб'як В., Мукшименко Т.В., Дорошенко Л.С., Молюк Н.І., Сегіда К.Ю., Немець Л.М., Пальян З., Ровенчак О., Позняк О.В. та ін. Важливим є моніторинг зазначених

процесів на регіональному рівні, що дозволяє виявити взаємозв'язок з місцем проживання. Зокрема, Сегіда К.Ю. та ін. зазначають, що населення регіону можна представити як специфічний об'єкт, функціональні властивості якого постійно змінюються під впливом демографічних, соціально-економічних процесів та особливостей розселення [36]. Особливості демографічної ситуації територій Рівненської області розглядали Гребінь А., Слащук А. та ін., Лико Д.В., Мартинюк В.О. та інші [6, 21], про те ці дослідження не втрачають актуальності оскільки демографічні процеси дуже динамічні і тому вимагають постійного моніторингу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. кваліфікаційна робота відповідає науковій темі «Еколого-географічний моніторинг геосистем Українського Полісся в умовах природно-антропогенних трансформацій» (Державний реєстраційний номер 0119U000510), що виконуються на кафедрі екології, географії та туризму Рівненського державного гуманітарного університету.

Мета роботи: провести суспільно-географічний аналіз демографічних процесів Рівненської області.

Для досягнення поставленої мети передбачені наступні **завдання:**

- розглянути стан вивчення демографічних процесів на території України та її регіонів;
- дослідити динаміку чисельності населення Рівненської області в період від 2002 року по 2020 рік;
- охарактеризувати природний рух населення області за показниками народжуваності, смертності, темпами їхнього зростання за останні 17 років, кількості зареєстрованих шлюбів та розлучень;
- проаналізувати міграційні процеси (міграційний приріс та скорочення) на території Рівненської області з врахування показників міждержавної міграції;
- розглянути методи викладання тем, що включають вивчення демографічних процесів у шкільному курсі географії старшої школи.

Об'єкт дослідження: демографічні процеси Рівненської області за період з 2002 року по 2019 рік.

Предмет дослідження: динаміка показників народжуваності, смертності, кількості зареєстрованих шлюбів та розлучень, а також міграції населення, що зумовлюють перебіг демографічних процесів Рівненської області.

Аналіз демографічних показників на території Рівненської області проведено за період з 2002 року по 2019 рік. Для цього використано дані Головного управління статистики у Рівненській області.

Методи дослідження: системного аналізу (комплексний аналіз взаємозв'язків між демографічними показниками, зокрема між народжуваністю і смертністю населення та природним приростом (скороченням)), порівняльний (порівнювалися демографічні показники у різних статей та вікових груп), графічний метод (для наочного представлення результатів), статистичний метод (для виявлення динамічних змін та кореляційних зв'язків), математичний (для обрахунку темпів зростання та приросту, демографічного балансу тощо).

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що *вперше* було комплексно проаналізовано природний приріст населення Рівненської області у період з 2002 року по 2019 рік, розраховано темпи зростання народжуваності та смертності за останні 17 років. *Набуло подальшого розвитку* дослідження чисельності населення та міграційних процесів.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів для розробки уроків та практичних робіт з географії у старшій школі з метою виділення регіонального аспекту.

Особистий внесок здобувача вищої освіти. Автором здійснено інформаційний пошук, аналіз, узагальнення й оцінку літературних джерел і мережі Інтернет, розроблено концепцію досліджень та робочі гіпотези, обґрунтовано методологію, визначено мету, завдання дослідження і методи їх виконання.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати досліджень були представлені на науково-методичному семінарі Географічна освіта у шкільних та позашкільних закладах : проблеми, пошуки, перспективи (23 вересня 2020 року, Рівне).

Портухай О.І., Демчук О.Д. Вивчення особливостей міграційних процесів населення в Рівненській області. *Географічна освіта у шкільних та позашкільних закладах : проблеми, пошуки, перспективи : Збірник наукових праць* ; за ред. проф. Д. В. Лико / Рівненський державний гуманітарний університет. – Рівне: Видавець О. Зень, 2020. С.55-60.

Обсяг і структура кваліфікаційної роботи. Матеріали кваліфікаційної роботи викладено на 74 сторінках комп'ютерного тексту. Робота складається зі вступу, 4 розділів, висновків, списку використаної літератури. Робота ілюстрована 8 таблицями, 21 рисунками. Бібліографія включає 46 джерел.

РОЗДІЛ 1. СТАН ВИВЧЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

1.1. Вивчення проблеми природного приросту (спаду) населення України

Вперше термін «демографія» застосував французький вчений А. Гійяр, який у книзі «Елементи людської статистики або порівняльної демографії» (1855 р.) писав, що демографія — це природна та соціальна історія людського роду, математичне пізнання людських популяцій, їх загального руху, їх фізичного, громадського, інтелектуального та морального стану.

Основними напрямками досліджень демографії є:

- динаміка кількості населення;
- зміни статеві-вікової, шлюбної та сімейної структур населення;
- вплив умов життя й суспільних відносин на демографічні процеси та структури;
- закономірності перебігу демографічних процесів з урахуванням конкретних умов місця і часу. В центрі демографічних спостережень знаходиться людина [12].

Демографічний процес — це послідовність однойменних подій у житті людини. За своєю сутністю він є складним соціальним явищем, в якому поєднуються загальні тенденції демографічного розвитку з окремими особливостями відповідно до певного етапу. Значний вплив на демографічні процеси здійснює економіка, а також інші сфери людської життя.

Демографічна ситуація (демографічна обстановка) — це стан демографічних процесів, складу й розміщення населення за певний час (найчастіше рік) на певній території.

Найбільш загальною кількісною характеристикою стану населення є динаміка його чисельності у країні, на території регіону, населеного пункту, а також темпи зростання (зменшення) населення. Для подальшої характеристики

демографічної ситуації визначають окремі демографічні процеси та структури [12].

За даними Державної служби статистики свідчить, що чисельність наявного населення в Україні на 1 січня 2019 р. становила 42153,2 тис. осіб. Упродовж 2018 р. чисельність населення зменшилася на 233,2 тис. осіб. Порівняно з 2017 р. обсяг природного скорочення збільшився на 41,7 тис. осіб [19]. Чисельність населення України на 1 січня 2020 року 41902,416 тис. осіб, що скоротилося у порівнянні з 2019 року на 250,8 тис. осіб.

Для України, як і для інших країн Європи, сьогодні актуальною є проблема скорочення чисельності населення. Перевищення числа померлих над кількістю народжених спостерігається і в деяких європейських країн, однак Україна серед цих держав вирізняється масштабною депопуляцією. Рівні народжуваності й смертності в Україні настільки несприятливі, що навіть за умови певного поліпшення демографічної ситуації в довгостроковій перспективі триватиме скорочення населення, і у середині поточного сторіччя, за оцінками авторитетних дослідницьких центрів (відділ народонаселення ООН, Бюро цenzів США, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України), його чисельність становитиме 36–38 млн., або на 10–12 млн. осіб менше, ніж нині [43, 44].

Згідно з прогнозами, що наводить у своїй праці Толуб'як В., до 2050 р. чисельність населення Європейського Союзу скоротиться до 450 млн. осіб. Зокрема, в найближчі 45 років населення Латвії зменшиться на п'яту частину; Естонії, Литви, Чехії, Угорщини, Словаччини та Польщі - на 12-17%. Кількість громадян Німеччини скоротиться на 8 млн. осіб; Італії - на 5,2 млн. осіб; Польщі – 4,5 млн. осіб. За даними ЄС, до 2050 р. чисельність людей працездатного віку (з 15 до 64 років) скоротиться на 52 млн (або на 17%) і становитиме 255 млн. осіб. При цьому чисельність людей від 65 років і старше збільшиться майже вдвічі – до 134,5 млн. осіб. Стрімке старіння населення буде знижувати фінансову спроможність працездатних громадян, негативно впливаючи на економіку, систему пенсійного забезпечення та охорону здоров'я.

Так, зростання смертності людей працездатного віку, стає причиною випереджального скорочення чисельності працездатного населення, небезпечного зменшення трудового і демовідтворювального потенціалу, що загрожує сповзанню України в деградаційну спіраль, за якою робоча сила вибуває і не відтворюється [8, 39].

За даними Чепелевської Л.А. та ін. показники життєздатності чоловіків працездатного віку в Україні значно нижчі ніж на Заході. Зокрема ймовірність дожити від 15 до 60 років становить для українських чоловіків лише 62%, тоді як в Італії – 91 %, Німеччині – 89%, Чехії – 84%, Угорщині – 74%. Для жінок розрив показниках є менш суттєвим [44].

Толуб'як В. вважає, що сформований багатьма поколіннями соціально-демографічний потенціал є базовим елементом національного багатства будь-якої країни, що визначає пріоритетні напрями її розвитку. Внаслідок перевищення показників смертності над показниками народжуваності, невисокої середньої тривалості життя населення зменшується сукупний життєвий потенціал країни та відбувається інтенсивне зміщення демографічної структури в напрямі постаріння. Старіння населення як процес, що полягає у збільшенні частки осіб старшого віку, спостерігається в багатьох країнах. Найінтенсивніше цей процес відбувається в країнах Західної Європи і в США [39]. За даними демографічних прогнозів, які наводить О.Залетов [3, 15], старіння населення в розвинених країнах прогресуватиме протягом наступних чотирьох десятиліть, наприкінці яких буде досягнуто пік прогресу.

За даними аналізу вікової структури населення України, що проведений Кравець І.М., констатовано значне демографічне навантаження особами похилого віку. Так, станом на 1 січня 2018 р. на 1000 осіб у віці 16-59 років припадало 269 осіб у віці 0-15 років, тоді як у віці 60 років і старше – 378 осіб. У сільській місцевості відповідні показники значно вищі (302 і 396 осіб), аніж у міських поселеннях (255 і 370 осіб). Порівняно з 2017 р. загальний коефіцієнт демографічного навантаження на 1000 осіб у віці 16-59 років у цілому по

Україні зріс із 632 до 647 осіб. Якщо ХХ ст. демографи охрестили «століттям зростання населення», то нинішнє – «століттям старіння». У цілому така ситуація є характерною для багатьох країн Європи [19].

Прискорене старіння населення на тлі низької народжуваності та депопуляції є одним із тих демографічних феноменів, які уособлюють не лише сучасні проблеми з відтворенням населення в Україні, але й мають довготривалий вплив на усі аспекти життєдіяльності суспільства. У суто демографічному сенсі постаріння населення країни гальмуватиме процес її виходу з депопуляції, міцно утримуючи замкнене коло «низька народжуваність–постаріння–депопуляція». Саме через доволі високий рівень постаріння населення депопуляція в Україні в осяжній перспективі триватиме навіть за підвищення народжуваності та зниження смертності. Депопуляція та її провідна детермінанта і «супутник» – старіння населення – своїми основними економікодемографічними наслідками матимуть скорочення чисельності й частки працездатних контингентів (а відтак – формування з часом певного дефіциту робочої сили), збільшення демоекономічного (і, відповідно, податкового) навантаження на працездатне населення, скорочення фінансових можливостей щодо соціального забезпечення в умовах загального зростання попиту на соціальні послуги з боку осіб похилого віку, самотніх, малозабезпечених [43].

Рівні народжуваності і смертності в Україні є дуже несприятливі, що навіть за умов певного поліпшення демографічної ситуації у довгостроковій перспективі триватиме скорочення населення. Тому дослідженню динаміки смертності і її основних причин приділено багато уваги у наукових працях як вітчизняних так і закордонних дослідників. Так, Мукшименко Т. В. аналізує смертність в Україні у 2012 році, де цей показник склав 663,1 тис. чоловік [10, 27], що становило 14,5 %, це на 3 % більше середнього показника смертності населення країн Європи та на 4%- країн Євросоюзу [14]. Найвищий рівень смертності серед населення європейських країн спостерігається тільки в

Болгарії та Сербії. До причин смертності, Мукшименко Т.В. відносить цілий комплекс факторів: демографічних, соціальноекономічних, медичних, природно-біологічних, політичних, екологічних, етнічних тощо. На різних етапах історичного розвитку окремі з них стають вирішальними [27].

За даними Кравець І.М. у розрізі місця проживання смертність населення у сільській місцевості значно вища, ніж у міських поселеннях: 17,3% померлих на 1000 наявного населення у сільській місцевості проти 13,0% у міських поселеннях [19].

Дорошенко Л.С. акцентує увагу на тому, що смертність населення слід розглядати як індикатор його здоров'я. У зв'язку з цим заслуговує на увагу аналіз причин смертності в розрізі окремих захворювань. Серед інших хвороб, що призвели до смертельних наслідків, понад 60 % припадає на захворювання систем кровообігу. Серйозною загрозою для здоров'я населення вважає екологічні умови, особливо в окремих регіонах. Це пов'язано з техногенною катастрофою на Чорнобильській АЕС та віддаленими її наслідками. За даними статистики, на території, яка зазнала радіоактивного забруднення, проживає понад 2 млн чол., у тому числі близько 600 тис. дітей і підлітків. Статус постраждалих внаслідок катастрофи на ЧАЕС мають понад 3 млн чол. [12].

Мозолюк Н.І. звертає на увагу проблема високого рівня смертності молоді, що особливо стосується чоловічого населення України. Однією з основних причин смертності цієї категорії населення він вважає травматизм як на робочому місці так і в побуті. Нещасні випадки невиробничого характеру впливають на демографічну ситуацію в державі. За даними Держкомстату в Україні через цю причину щороку гине близько 70 тис. осіб та травмується понад 2 млн. осіб, з яких близько 365 тис. стають інвалідами. Масштаби смертності від нещасних випадків невиробничого характеру в Україні втричі вищі, ніж у країнах Європейського Союзу та в інших розвинених країнах, і в 70 разів більші, ніж на виробництві, що становить значну загрозу національній

безпеці в соціальній та економічній сферах, призводить до поглиблення демографічної кризи [26].

Рівень смертності населення позначається на середній тривалості життя. За даними Чепелевської Л.А. та ін. динаміка тривалості життя у віці 15 років, так само, як і при народженні, переважно обумовлена змінами смертності від хвороб системи кровообігу і зовнішніх причин. В Україні очікувана тривалість життя для юнаків, які досягли 15-річного віку, на 16 років менша, ніж для їхніх однолітків із Швеції. Для 45-річних чоловіків цей розрив становить 12 років, а у віці 65 років - лише 6 років. Тобто чоловіки, які дожили до 65-річного віку, в Україні мають кращі шанси дожити до глибокої старості, ніж 15-річні юнаки [44].

Проблема поліпшення здоров'я населення, особливо дітей та підлітків, сьогодні перетворилася на проблему його збереження загалом, про що свідчить смертність дітей до 1 року. Так, за даними Кравець І.М. у 2017 р. у віці до одного року померло 2,8 тис. дітей, із них у перинатальному періоді (у перший тиждень життя) – 1,2 тис. Окрім того, було зареєстровано 2,1 тис. мертвонароджень. Слід відзначити, що серед причин смерті дітей, окрім окремих станів, що виникають у перинатальному періоді, були також природжені вади розвитку, деформації та хромосомні аномалії (23,4%) як наслідок накопичувальної дії результатів антропогенної діяльності людей [9, 14].

Сегіда К.Ю. та ін. розглядають населення як складну підсистему соціогесисистеми, яка є, у першу чергу, системою соціально-демографічною, що самоорганізовується, володіє здатністю зберігати свою цілісність і внутрішню структуру при значних змінах зовнішніх умов, відтворюватися. Демографічне відтворення населення пов'язане з такими демографічними процесами як народжуваність, статево-віковою та шлюбно-сімейною структурами [36].

Пальян З. проводив аналіз стану народжуваності в Україні, в результаті чого виявив, що тенденція народжуваності та модель репродуктивної поведінки

з часом набували різного характеру. За його даними довготривалий спад рівнів народжуваності в Україні (1965-2001рр.) супроводжувався переходом від моделі дводітності (1965-1989рр.) з доволі молодим середнім віком матерів (25,4 років у 1989 р.) до моделі одnodітності із збереженням ранніх перших народжень (22,8 років у 2000 році), коли кожна жінка умовного покоління за усе дітородне життя могла народити одну дитину. Лише на другому році нового тисячоліття в Україні з'явилися ознаки поступового виходу із стану «репродуктивного колапсу». Протягом певних періодів тенденції народжуваності можуть змінюватися, зокрема протягом 2002-2010 рр. рівень загального коефіцієнта народжуваності зріс на 8,8% або щорічно в середньому на 1,1%, з незначним уповільненням у 2010 році. Водночас дещо змінилась модель народжуваності, ознаками якої є:

- суттєве зменшення частки первістків за рахунок появи дітей переважно другої і частково третьої черговості;
- постаріння материнського контингенту;
- поширення позашлюбних народжень [30].

Статистичний аналіз сучасної дітородної поведінки населення України дозволив Польяну З. виділити кілька пріоритетів державної демографічної політики. По-перше, має здійснюватись підтримка дітородних планів найчисельнішої когорти жінок середнього плідного віку, які останнім часом почали реалізовувати відкладені у кризові роки народження другої дитини. Причому, стимулювання народження другої дитини буде ефективним протягом найближчих 5-10 років, поки це покоління не вийшло за межі активного дітородного віку. Подруге – слід заохочувати молодих жінок віком 20-29 років до відновлення традицій дводітності шляхом гарантованості зайнятості та достойної оплати праці їхнім шлюбним партнерам, молодим чоловікам. По-третє, завданням державної політики має стати формування засад здорового способу життя у молоді, яка мусить взяти на себе відповідальність за відтворення наступних репродуктивних поколінь. Залишається сподіватись, що

результати дослідження слугуватимуть науковим підґрунтям удосконаленням діючої державної стратегії демографічного розвитку України [30].

Кравець І.М у свої наукові праці наводить дані, що на початок 2018 р. чисельність новонароджених становила лише 72,1% показника на початок 2014 р. і 92,3% – проти 2017 р. Водночас чисельність померлих зросла на 73,7% порівняно з 2014 р. і на 2,4% – проти 2017 р. Головною причиною загострення демографічної кризи в Україні нині є зниження до критичного рівня показників народжуваності. Кількість живонароджених дітей у матерів вікового інтервалу від 15 до 49 років у 2017 р. зменшилася майже на 22% (у розрахунку на 1000 жінок зменшення становило 11,01%). Проте найбільшим зменшенням (на третину) зазначений показник характеризувався у віковій категорії від 20 до 24 років. Власне, саме у цьому віці здебільшого (за традиційною схемою) закладаються підвалини сімейного життя, а в жіночому організмі формуються найбільш сприятливі умови для зачаття, виношування та народження здорового потомства. Разом із тим, як свідчить статистика, сучасні тенденції шлюбності свідчать про відкладення перших шлюбів на більш пізній вік. Так, середній вік наречених, що вперше реєстрували шлюб, становив у жінок – 25,5 року, у чоловіків – 28,2 року [9, 19]

Загалом серед основних причин зниження народжуваності в Україні Кравець І.М. наводить:

- катастрофічне зниження життєвого рівня більшості населення внаслідок соціально-економічної кризи;
- невирішеність екологічних проблем, загострених наслідками Чорнобильської катастрофи;
- соціально-психологічний дискомфорт, невпевненість у зміні найближчим часом ситуації на краще [29].

Для того щоб забезпечити хоча б просте відтворення населення, необхідно, щоб кожна жінка народжувала від двох і більше дітей, тобто сумарний коефіцієнт народжуваності на одну жінку мав би становити від 2,1 до 2,3 дитини, тоді як в Україні в 2017 р. цей показник сягнув лише 1,374. Але

основна демографічна проблема у нас полягає не стільки у низькій народжуваності, як у високій передчасній смертності. У 2017 р. в Україні померло 574,1 тис. осіб, або 14,5 особи на 1000 наявного населення (тоді як народжених – 9,4) [19].

1.2. Особливості міграційних процесів в Україні

Важливим чинником, що впливає на чисельність населення є міграція, що являє собою переміщення людей (мігрантів) через кордони тих чи інших адміністративно-територіальних одиниць зі зміною місця проживання назавжди або на більш-менш тривалий час.

Існують різні підходи до класифікації різновидів міграції. Ровенчак О. розглядає такі види міграції, як зовнішня (міжконтинентальна та континентальна) і внутрішня, організована та неорганізована, добровільна та примусова, зворотна та незворотна, або у ширшому розумінні маятникова (до одного місяця), сезонна (від місяця до року), довготермінова (понад рік) та постійна (не передбачає повернення на батьківщину). Такий набір термінів зустрічається і в іншому трактуванні. Епізодичні міграції — це ділові, рекреаційні та інші поїздки, що відбуваються не тільки нерегулярно в часі, але й не обов'язково в одних і тих же напрямках. Маятникові міграції — це щоденні або щотижневі поїздки від місць проживання до місць роботи (і назад), що розмішені в різних населених пунктах. Сезонні міграції — це переміщення переважно працездатного населення до місця тимчасової роботи і проживання на певний термін зі збереженням можливості повернення в місця постійного проживання. Незворотний вид (або переселення) — міграція, що передбачає зміну постійного місця проживання [33, 35]. А. Адеподжу розділяє міграції за тривалістю так: короткотермінові (менше двох років), середньотермінові (від двох до десяти років), довготермінові (більше десяти років) та постійні (понад двадцять років) [2].

У міжрегіональних міграціях основним містом куди прибуває населення є м. Київ та Київська область. У 2000-х рр. приріст населення столиці за

рахунок інших регіонів сягав 20 тис. на рік. В умовах сучасної кризи міграційний приріст зменшився (14,4 тис. в 2014 р., близько 12 тис. в 2015 р.), проте залишився найбільшим в Україні. Ці дані, однак, стосуються лише переселень, що фіксуються офіційно, і не включають тимчасові переміщення, у т.ч. вимушені [25].

Крім того численною є участь населення у внутрішніх трудових міграціях, не пов'язаних із щоденним чи щотижневим поверненням до місця постійного проживання. Вони здійснюються для виконання сезонної, вахтової, а то й більш тривалої роботи в столиці та найбільших індустріальних центрах.

За найновішими даними, отриманими в ході дослідження, проведеного МОМ у 2014-2015 р., чисельність внутрішніх трудових мігрантів в Україні перевищує 1,6 млн. і сягає 9% економічно активного населення. Причому найближчим часом внутрішня трудова міграція може зрости приблизно на 50%. Як свідчать інші соціологічні дослідження, для 55% респондентів з числа внутрішніх трудових мігрантів їхнє робоче місце є постійним, для переважної більшості – єдиним. Разом із тим, лише 20% опитаних внутрішніх трудових мігрантів працюють офіційно, за трудовою угодою, інші – за усною домовленістю, або вважають себе само зайнятими [33].

Україна залишається однією з країн, що є найбільшими постачальниками робочої сили в Європі. Згідно з даними першого загальнонаціонального опитування з питань трудових міграцій, проведеного Державним комітетом статистики України (нині – Державна служба статистики, Держстат) спільно з фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України (ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України) у середині 2008 р., протягом 2005 та першої половини 2008 рр. за кордоном працювали 1,5 млн. мешканців України, тобто 5,1 % населення України працездатного віку [17, 31]. За результатами другого загальнонаціонального обстеження з питань трудової міграції, проведеного Держстатом спільно з ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за замовленням МОП у квітні–червні 2012 р., кількість громадян віком 15–70 років, які з 1 січня 2010 р. до 17 червня 2012

р. працювали або шукали роботу за кордоном, складала 1,2 млн. осіб, тобто 3,4 % населення відповідного віку [16]. Необхідно зазначити, що ці обстеження не охопили членів родини, які в повному складі виїхали за кордон і мешкають там вже протягом багатьох років, а також осіб, які виїхали працювати за кордон до 2005 р. (під час обстеження 2008 р.) або 2010 р. (під час обстеження 2012 р.) і з тих пір не поверталися в Україну. Тобто реальні масштаби українського заробітчанства є більшими. У 2008 р. автор оцінив їх у 2,1 млн. осіб [47].

Позняк О. В. наводить у своїй праці оцінку впливу зовнішньої трудової міграції на довгостроковий демографічний розвиток у двох варіантах. Перший (варіант «трудова міграція 1») враховує вже здійснений перехід зовнішньої трудової міграції у постійну форму у кількості (за оцінкою) 700 тис. осіб, що разом із членами сімей трудових мігрантів становить майже 885 тис. осіб. Цей контингент вважається таким, що фактично не перебуває у складі постійного населення України станом на 01.01.2015 р. Другий варіант (варіант «трудова міграція 2») враховує вихід зі складу постійного населення країни протягом 2015–2016 рр. ще 200 тис. мігрантів (разом із членами сімей – майже 253 тис. осіб) [31].

Статеві-вікова структура втрат постійного населення України оцінена з урахуванням структури довгострокових трудових мігрантів і співвідношень чисельностей вікових груп батьків та дітей, характерних для населення України. Розрахунки спиралися на прогноз чисельності і складу населення України, розроблений ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України від бази початку 2014 р. (варіант середній рівень народжуваності та смертності / стабілізація стаціонарної міграції) [46]. Відповідно до цих розрахунків вплив зовнішньої трудової міграції на довгостроковий демографічний розвиток є несуттєвим, ще слабшим є вплив зовнішньої трудової міграції на довгострокові трансформації вікової структури населення. Дещо більшим є вплив трудової міграції на довгострокову динаміку чисельності економічно активного населення. Розрахунки показують, що внаслідок можливого переходу тимчасової трудової

міграції у постійну форму дефіцит робочої сили в Україні може настати принаймні на три роки раніше.

Після запровадження демократичних свобод, безвізового режиму, транскордонна мобільність населення України стрімко зростала, насамперед, за рахунок перетинів західного кордону. У 2013 р., тобто ще до анексії Криму та початку конфлікту на Сході України, вперше чисельність поїздок українців до Польщі перевищила кількість виїздів до Росії, яка традиційно найбільше відвідувалася громадянами України і з якою зберігався безвізовий режим.

З початком конфлікту відбулося загальне зменшення кількості поїздок за кордон, передовсім за рахунок виїздів до Росії: у 2014 р. їх було майже на третину менше, ніж у 2013 р. Водночас, кількість виїздів українців до Євросоюзу продовжувала зростати – 10,5 млн. в 2014 р., 12,5 млн. в 2015 р.

Постійно зростає чисельність українців, які проживають на території ЄС. У 2015 р. їх нараховувалось 905,2 тис. Вони становили понад 6% іноземці із третіх країн на території Євросоюзу. Найбільше українців проживали в Італії (238 тис.), Польщі (336 тис.), Німеччині (112 тис.), Чеській Республіці (113 тис.) та Іспанії (84 тис.) [25].

Набуття громадянами України права на вільне пересування співпало у часі із глибокими структурними трансформаціями економіки, що супроводжувалися падінням рівня життя та зростанням безробіття. Внаслідок деградації системи безплатної освіти та медицини оплата цих послуг лягла на населення. Все це стимулювало трудову міграцію за кордон, яка наприкінці 1990-х рр. перетворилася на масове явище і джерело доходів для багатьох сімей. Серед трудових мігрантів переважають чоловіки, найчисленнішими серед них є особи 30-44 років (понад 40%), більшість мігрантів походить із областей заходу країни. 41% трудових мігрантів мають середню або середню спеціальну освіту, 36% – вищу освіту.

Основні країни призначення працівників-мігрантів – Польща, Російська Федерація, Чеська Республіка та Італія. На них припадає близько 80%

загальних потоків короткострокових та довгострокових трудових мігрантів з України [25].

Таким чином, демографічні процеси в Україні постійно досліджуються, що сприяє виявленню наявних проблем та можливості розробки відповідних рекомендацій для покращення ситуації. Сегіда К.Ю. та ін. відзначають необхідність поглибленого вивчення окремих регіонально-демографічних і, пов'язаних з ними, соціально-економічних особливостей розвитку соціогеосистеми, оскільки не можливо проводити дослідження певних складових відокремлено від суспільного розвитку. На їхню думку, це дозволить виявити регіональні відмінності демографічних процесів з їх складною обумовленістю соціально-економічними чинниками, для узагальнення внутрішніх взаємозалежностей демографічних та інших соціально-економічних процесів у межах конкретної регіональної системи. Важливе значення у дослідженні мають урахування відмінностей в життєдіяльності населення територій різного рівня організації, регіональні відмінності у відтворенні населення, його структурі, аналіз взаємозв'язків з просторовими закономірностями і особливостями розселення [36].

Зокрема, Сегіда К.Ю. та ін. зазначають, що населення регіону можна представити як специфічний об'єкт, функціональні властивості якого постійно змінюються під впливом демографічних, соціально-економічних процесів та специфікою розселення. Особливості демографічної ситуації територій Рівненської області розглядали Гребінь А., Слащук А. та ін., Лико Д.В., Мартинюк В.О., про те ці дослідження не втрачають актуальності оскільки демографічні процеси дуже динамічні і тому вимагають постійного моніторингу.

РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА ОБ'ЄКТУ ТА МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Географічне розташування та соціально-економічна характеристика Рівненської області.

Рівненська область розташована на північному заході України. Її площа – 20051 км², що становить 3,1 % від загальної території України. На території області розміщується 16 адміністративних районів та чотири міста обласного підпорядкування: Рівне, Дубно, Вараш, Острог. В області нараховується 1026 населених пунктів, з них 11 міст, 16 селищ міського типу, 999 сільських населених пунктів, у яких проживало (на 01.01.2020 р.) 1153,3 тис. осіб.

Рівненська область знаходиться у помірно-континентальному кліматі, що характеризується м'якою зимою з частими відлигами, теплим літом, середньорічною кількістю опадів – 600-700 мм. Зима настає наприкінці листопада, а стійкий сніговий покрив утворюється в останні дні грудня - першій декаді січня.

Літо, що приходить наприкінці травня, триває до вересня. Це період найвищих температур повітря і ґрунту, опадів, дозрівання врожаю. Ясна, прохолодна ранньоосіння погода встановлюється на початку вересня.

В геоморфологічному відношенні область поділяється на три частини: Полісся, Волинське лесове плато і Мале Полісся, що розташоване на півдні, між містами Радивилів і Острог, де у нього вклинюються відроги Подільської височини з висотами понад 300 м над рівнем моря [11].

Мінерально-сировинна база Рівненщини складається з корисних копалин паливно-енергетичного напрямку (торф), дорогоцінного каменю (бурштин), базальтової сировини для виробництва мінеральної вати та волокна, сировини для виробництва будівельних матеріалів (сировина цементна, скляна, крейда будівельна, камінь будівельний тощо), прісних та мінеральних підземних вод.

Гідрологічно область знаходиться у районі трьох артезіанських басейнів підземних вод: Волино-Подільського, Прип'ятського та Українського басейну тріщинуватих вод. Прогнозні ресурси підземних вод області оцінюються 1314,9 млн. м³/рік. Затверджені запаси підземних вод – 165,7 млн. м³/рік.

Рівненщина, як і більшість областей західного і північного регіону України, багата на поверхневі води. Територією області протікає 171 річка довжиною понад 10 км, знаходиться 150 озер, 12 водосховищ, 1688 ставків.

Основними програмними документами, які визначають пріоритети, завдання та заходи органів виконавчої влади області щодо розвитку господарського комплексу та соціальної сфери, у 2019 році були:

- Стратегія розвитку Рівненської області на період до 2020 року (розпорядження голови облдержадміністрації від 28 листопада 2014 року № 612, рішення обласної ради від 18 грудня 2014 року № 1374);

- План на 2018-2020 роки із реалізації Стратегії розвитку Рівненської області на період до 2020 року (розпорядження голови облдержадміністрації від 1 грудня 2017 року № 712, рішення обласної ради від 16 березня 2018 року № 858);

- Програма економічного та соціального розвитку Рівненської області на 2019 рік (розпорядження голови облдержадміністрації від 2 січня 2019 року № 2, рішення обласної ради від 15 березня 2019 року № 1295).

Хоча частка Рівненської області в промисловому комплексі України становить 1,7 %, серед регіонів України Рівненщина виділяється наступними видами виробництва:

- електроенергії (23 % загальнодержавного обсягу виробництва електроенергії атомними електростанціями);

- високоякісної фанери (70 %);

- деревостружкових плит необроблених (24,4 %);

- цементу (12,4 %);

- сірників (100 %);

- пляшок зі скла місткістю менше 2,5 л для напоїв і харчових продуктів (42,2 %);

- нетканних матеріалів (10,7 %).

Обсяг реалізованої продукції у 2019 році склав 42,8 млрд. грн., що на 13,6 % більше рівня 2018 року.

У структурі промислового комплексу області найбільшу питому вагу за обсягами реалізованої продукції має:

- електроенергетика – 38,5 %;
- виробництво харчових продуктів – 14,2 %;
- виробництво будматеріалів та скловиробів – 15,4 %;
- виготовлення виробів з деревини – 10,9 %;
- виробництво хімічних речовин і хімічної продукції – 6 % [11].

В порівнянні з 2018 роком забезпечено нарощування обсягів випуску продукції підприємствами на 5,8 % (3 місце серед регіонів України) за видами економічної діяльності:

- добувна промисловість та розроблення кар'єрів – на 9,7 %;
- виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів – на 4,6 %;
- виробництво хімічних речовин і хімічної продукції – на 82 %;
- виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції – на 4,1 %;
- машинобудування – на 14,8 %;
- постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря – на 8 % [11].

Обсяг реалізованої промислової продукції в розрахунку на одну особу в містах та районах за 2019 рік склав 36,9 тис. грн., що на 4,4 тис. грн. більше 2018 року.

У 2019 році в усіх категоріях господарств вироблено валової продукції сільського господарства на суму 7241,1 млн. грн., в т.ч. у

сільгосп підприємствах – 2726,4 млн. грн., що відповідно на 0,1 % та 1,7 % більше ніж за 2018 рік.

У 2019 році отримано найвищий урожай зерна в історії області. Зібрано майже 1,5 млн. тонн зерна, що на 17,9 % більше рівня 2018 року, середня урожайність склала 51,1 ц/га (у 2018 році – 48,1 ц/га).

У всіх категоріях господарств зросло виробництво яєць на 2,8 %.

У сільськогосподарських підприємствах збільшено виробництво м'яса на 6,3 % та яєць – на 6,4 %.

Середньомісячна заробітна плата працівників області за 2019 рік становила 8967 грн. і зросла порівняно з відповідним періодом 2018 року на 20,1 % та у 2,1 разу перевищила рівень мінімальної заробітної плати (4173 грн.). Індекс реальної заробітної плати склав 111,1 %.

Загальна заборгованість із виплати заробітної плати на 01.01.2020 року складала 4,4 млн. грн. і зменшилась протягом 2019 року у 6,1 разу або на 22,7 млн. грн. Рівень зареєстрованого безробіття станом на 01.01.2020 року становив 1,5 % проти 1,7 % станом на 01.01.2019 року.

2.2. Методологія та методи дослідження

Аналіз демографічних процесів на території Рівненської області проведено за період з 2002 року по 2019 рік. Для цього використано дані Головного управління статистики у Рівненській області.

Найважливішим, найбільш широко вживаним показником, який досліджується в демографічному аналізі, є абсолютна кількість населення. Цей показник характеризує загальну кількість населення, яке проживає на певній території в певний період часу. Отримати ці дані можна з матеріалів перепису, або шляхом відповідних розрахунків на основі даних про кількість населення певного регіону на конкретну дату, про кількість народжених і померлих та про сальдо міграції [12].

Говорячи про абсолютну кількість населення, слід мати на увазі, що розрізняють наявне й постійне населення. Наявне населення — це сукупність

людей, які перебувають на певній території на момент перепису (обстеження) населення, тобто вона включає осіб, які тимчасово перебувають на цій території і не включає тих, хто тимчасово відсутній [12].

Постійне населення — це населення, яке постійно проживає на певній території (в певному населеному пункті). Воно включає жителів, які тимчасово перебувають за межами місця свого постійного проживання, і не включає осіб, які тимчасово перебувають на території певного населеного пункту.

Маючи дані про абсолютну кількість населення (наявного чи постійного) за кілька років, можна обчислити приріст населення за певний період часу. Цей показник визначається за формулою:

$$D_t = P_t - P_0,$$

де D_t — абсолютний приріст населення за період $0-t$;

P_0 — кількість населення у попередньому році;

P_t — кількість населення у наступному році [12].

Абсолютний приріст населення може бути додатною величиною, коли кількість населення збільшується, і від'ємною, коли вона скорочується.

Компонентами зміни кількості населення певної території є зміна її за рахунок природного руху (природний приріст) і механічного (міграційного) руху (сальдо міграції). Тобто природний приріст населення — це різниця між кількістю живонароджених та померлих за певний період, механічний (міграційний) приріст — різниця між кількістю прибулих і вибулих.

На основі величин зазначених компонент можна обчислити так званий демографічний баланс. Його рівняння має такий вигляд:

$$N_k = N_n + (C_n - C_n) + (M_i - M_e);$$

де N_k і N_n — кількість населення на кінець та початок періоду;

C_n і C_n — відповідно кількість народжених і померлих за період, що аналізується;

M_i і M_e — відповідно кількість іммігрантів і емігрантів за період, що аналізується [12].

Для аналізу динаміки кількості населення крім абсолютних застосовуються відносні величини. Вони характеризують інтенсивність зміни показників кількості населення. Найбільш широко вживаним відносним показником є темпи зростання і приросту за певний період. Темп зростання кількості населення обчислюється за формулою:

$$K_{\text{зрост}} = \frac{N_{\text{к}}}{N_{\text{п}}} 100 \%,$$

де $N_{\text{к}}$ і $N_{\text{п}}$ — відповідно кількість населення в кінці й на початку періоду, що аналізується.

Для обчислення темпу приросту використовується формула [12]:

$$K_{\text{приросту}} = \frac{N_{\text{к}} - N_{\text{п}}}{N_{\text{п}}} 100 \%.$$

Для аналізу природного скорочення населення розглянуто динаміку смертності, основні її причини, а також смертність дітей у віці до 1 року та динаміку середньої очікуваної тривалості життя, що є індикатором розвитку суспільства та якості життя населення. У характеристиці процесів природного приросту населення враховано динаміку кількості народжених осіб, коефіцієнтів народжуваності дітей за віком матері та сумарних коефіцієнтів народжуваності на території Рівненської області.

Важливою демографічною характеристикою є вік (період від народження людини до певного моменту життя), стать, шлюбний стан (перебувають у шлюбі, розлучені тощо). Інформацію про кількість зареєстрованих шлюбів та розлучень можна використовувати при аналізі народжуваності, відтворення населення загалом.

Для характеристики міграційних процесів населення на території області у період з 2002 по 2019 рік розглянуті показники міграційного приросту (скорочення), міграційного руху у міській та сільській місцевості, міждержавну міграцію населення (включаючи віковий розподіл мігрантів) та міграцію у межах держави.

У процесі дослідження використовувалися такі основні методи: системного аналізу (комплексний аналіз взаємозв'язків між демографічними

показниками, зокрема між народжуваністю і смертністю населення та природним приростом (скороченням)), порівняльний (порівнювалися демографічні показники у різних статей та вікових груп), графічний метод (для наочного представлення результатів), статистичний метод (для виявлення динамічних змін та кореляційних зв'язків), математичний (для обрахунку темпів зростання та приросту, демографічного балансу тощо).

Таким чином, Рівненська область розташована на північному заході України. Її площа – 20051 км², що становить 3,1 % від загальної території України. Усього в області нараховується 1026 населених пунктів, з них 11 міст, 16 селищ міського типу, 999 сільських населених пунктів. Станом на 01.01.2020 р. в області мешкало 1153,3 тис. осіб. Характеризується сприятливими природно-кліматичними умовами. Частка області в промисловому комплексі України становить 1,7 %. У структурі промислового комплексу найбільшу питому вагу за обсягами реалізованої продукції має – електроенергетика (38,5%).

У роботі використані класичні методики розрахунку основних демографічних показників та такі методи дослідження, як системний аналіз, порівняльний, графічний, статистичний та математичний методи.

РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

3.1. Динаміка чисельності населення Рівненської області

Чисельність населення — це показник, що характеризує кількість людей які проживають в певному населеному пункті, місцевості, країні. Динаміка зміни чисельності населення є важливим демографічним показником, що залежить від показників народжуваності, смертності й міграції.

Динаміку чисельності населення станом на 1 січня на території Рівненської області наведено у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Динаміка чисельності населення на території Рівненської області станом на 1 січня, тис. осіб

(за даними Головного управління статистики у Рівненській області)

Рік	Чисельність наявного населення			Чисельність постійного населення		
	всього	у тому числі		всього	у тому числі	
		міське	сільське		чоловіки	жінки
2002 ¹	1173,3	549,7	623,6	1171,4	554,4	617,0
2005	1160,7	546,3	614,4	1159,6	548,4	611,2
2010	1151,6	550,2	601,4	1150,6	544,0	606,6
2015	1161,2	554,2	607,0	1160,1	550,4	609,7
2020	1153,0	548,1	604,9	1151,9	547,3	604,6

¹ За даними Всеукраїнського перепису населення на 5 грудня 2001 року.

Наведені у таблиці 3.1 дані свідчать про зменшення чисельності наявного населення на території Рівненської області за останні 18 років на 20,3 тис. Найбільше зменшилася чисельність сільського населення (на 18,7 тис. осіб) у порівнянні з міським (на 1,6 тис. осіб). Загалом в області переважає сільське населення, що станом на 01 січня 2020 року становило 604,9 тис., міське – 548,1 тис. осіб. Серед постійного населення за період дослідження переважали жінки, чисельність, яких зменшилася від 617,0 тис. осіб (2002 р.) до 604,6 тис. осіб (2020 р.). Кількість чоловіків становила у 2002 році 554,4 тис. осіб та зменшилася до 547,3 тис. осіб у 2020 році.

Чисельність населення у розрізі районів та містах обласного значення Рівненської області станом на 1 жовтня 2020 року наведена на рисунку 3.1.

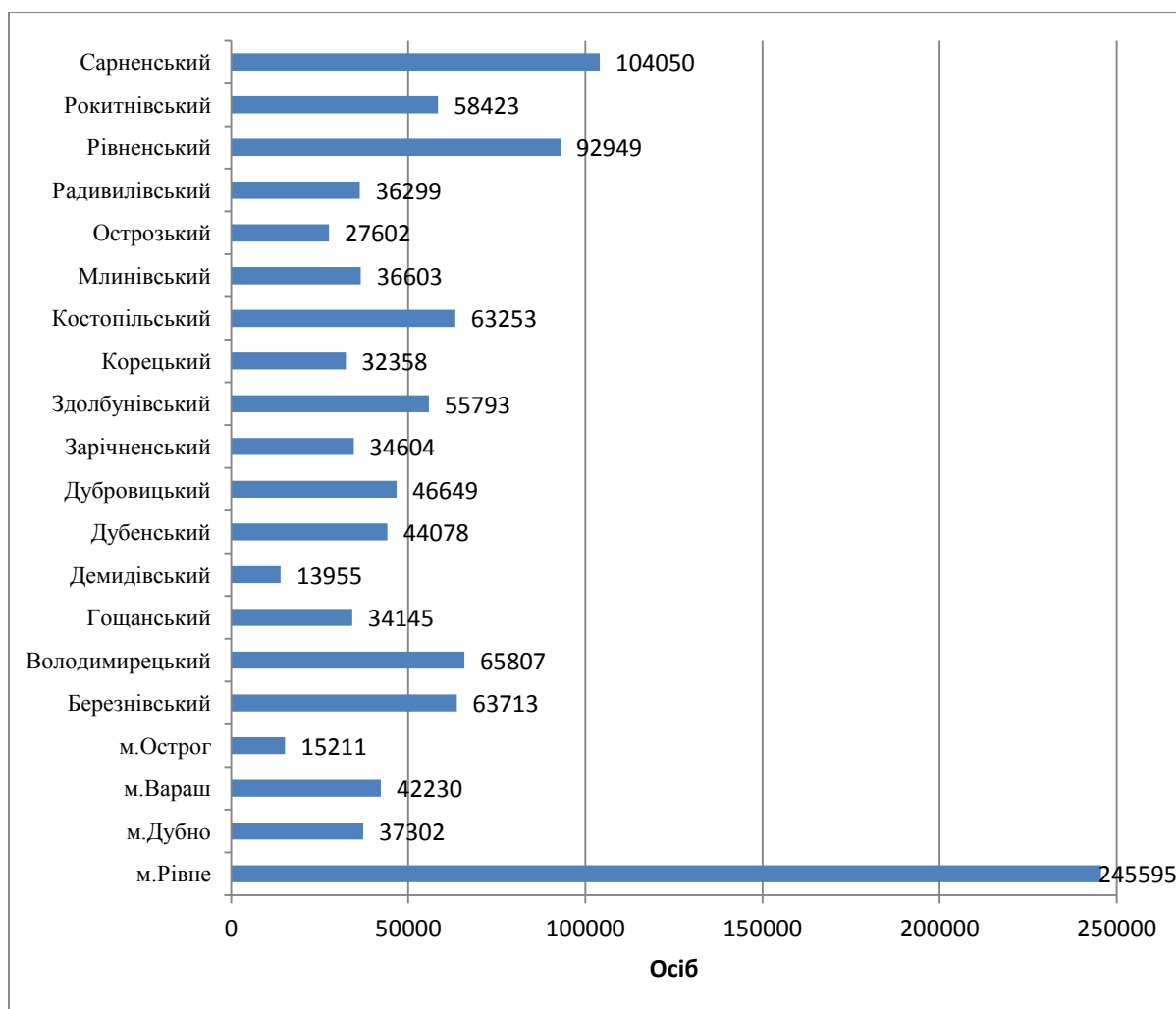

Рисунок 3.1. Чисельність населення у розрізі районів та містах обласного значення Рівненської області станом на 1 жовтня 2020 року

(за даними Головного управління статистики у Рівненській області)

Із наведених на рисунку 3.1. даних випливає, що найбільша кількість населення проживає у Сарненському районі (104050 осіб) у порівнянні з іншими районами області, а найменша у Демидівському. Серед міст обласного підпорядкування, звичайно, що найбільша чисельність у самому м. Рівне 245595 осіб, наступним за кількістю іде м. Вараш – 42230 осіб, м. Дубно – 37302 осіб і м. Острог – 15211 осіб.

За даними таблиці 3.1 було розраховано темпи зростання і приросту населення на території області за останні 18 років, що відповідно становлять

98,3 та -1,7%. Отже, відбувається скорочення чисельності населення, про що свідчить від’ємне значення приросту.

Динаміка розподілу населення за окремими віковими групами на території Рівненської області за період з 2002 року по 2020 рік наведено у таблиці 3.2 та рисунку 3.2.

Таблиця 3.2

Динаміка розподілу постійного населення за окремими віковими групами, (на 1 січня; тис. осіб)

(за даними Головного управління статистики у Рівненській області)

Рік	Розподіл постійного населення за окремими віковими групами			
	Всього населення	0–15 років	16–59 років	60 років і старше
2002 ¹	1171,4	269,6	689,6	212,2
2005	1159,6	248,0	708,0	203,6
2010	1150,6	237,9	718,1	194,6
2015	1160,1	247,2	715,4	197,5
2020	1151,9	249,8	686,9	215,2

¹ За даними Всеукраїнського перепису населення на 5 грудня 2001 року.

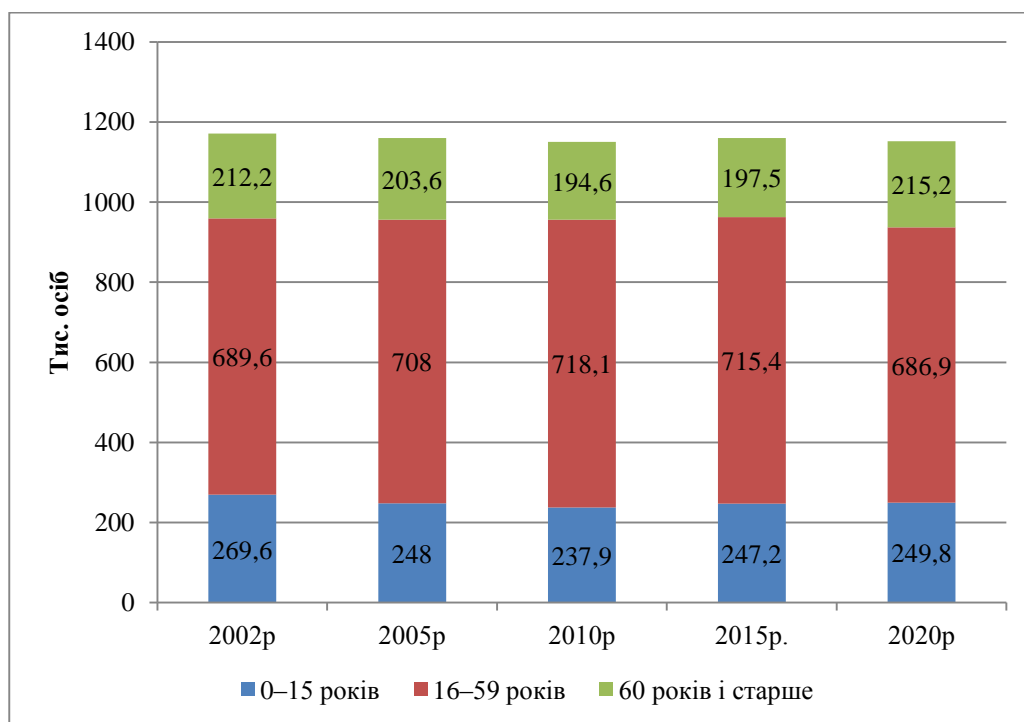

Рисунок 3.2. Динаміка розподілу постійного населення за окремими віковими групами, (на 1 січня; тис. осіб)

Наведені у таблиці 3.2 та рисунку 3.2 дані свідчать, що за період з 2002 року по 2020 рік відбувається зменшення постійного населення на території області 19,5 тис. осіб. Найменший показник був у 2010 році – 1150,6 тис. осіб, відповідно у цьому ж році спостерігається найменший показник населення віком від 0-15 (237,9 тис. осіб), а також 60 років і старше (194,6 тис. осіб) та найбільший показник кількості осіб віком від 16-59 років (718,1 тис. осіб). У 2020 році частка населення віком 0-15 років становила 22%, 16-59 років – 60%, 60 років і старше 19%. Рисунок 3.3

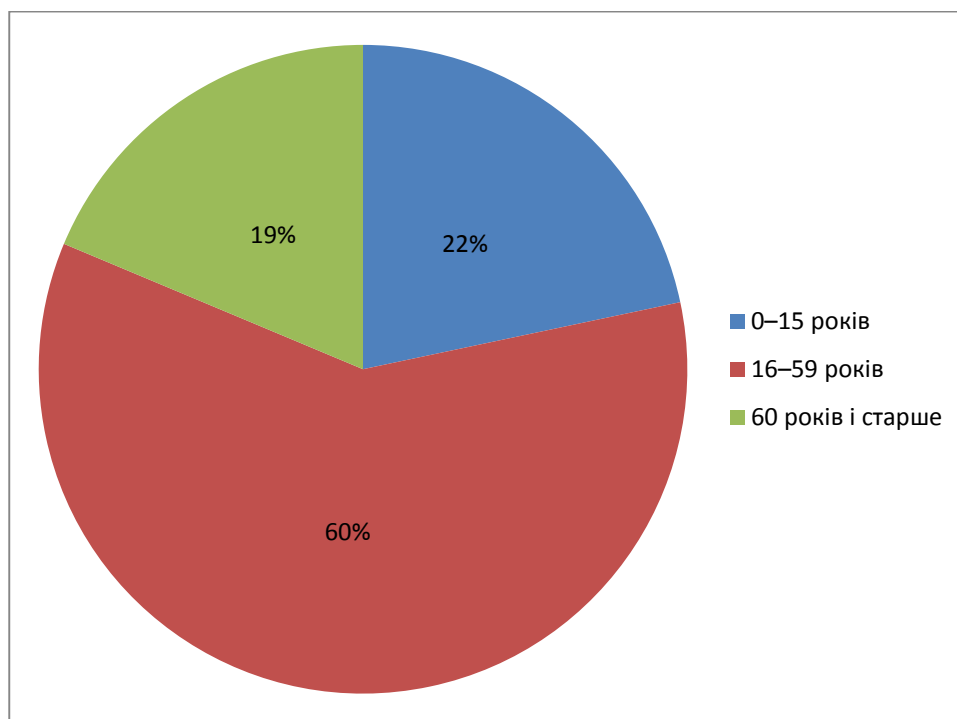

Рисунок 3.3. Співвідношення населення різних вікових категорій на території Рівненської області у 2020 році, %

Аналізуючи населення за віком можна зробити висновок про демографічну старість на певній території. Існує кілька підходів до класифікації показників для вимірювання демографічної старості. За шкалою, розробленою польським демографом Е.Россетом, населення вважається молодим, якщо відсоток осіб від 60 років і старше серед населення країни становить до 8%; стоїть на порозі старості коли знаходиться у межах 8-10%; спостерігається власне старіння – 10-12%; демографічна старість – 12% і більше - [3, 39]. Серед

населення Рівненської області 19% становлять люди віком 60 років і старше, що свідчить про демографічну старість.

Таким чином, у результаті аналізу динаміки чисельності населення Рівненської області виявлено:

- зменшення за останні 18 років на 20,3 тис. Темпи зростання і приросту населення на території області за останні 18 років, що відповідно становлять 98,3 та -1,7%. Відбувається скорочення чисельності населення, про що свідчить від'ємне значення приросту. Найбільше зменшилася чисельність сільського населення (на 18,7 тис. осіб) у порівнянні з міським (1,6 тис. осіб). Загалом в області переважає сільське населення – 604,9 тис., міське становить 548,1 тис. осіб.
- частка населення віком 0-15 років становила 22%, 16-59 років – 60%, 60 років і старше 19%, що свідчить про його демографічну старість.

3.2. Природний рух населення на території Рівненської області

Важливим демографічним процесом, що змінює чисельність і склад населення внаслідок народжуваності та смертності є його природний рух.

Науковці виділяють три типи відтворення населення: розширене (народжуваність перевищує смертність), просте (кількість народжених та померлих приблизно однакова) та звужене (смертність перевищує народжуваність). Враховуючи політичну, економічну та соціальну ситуацію в нашій країні, Україна знаходиться на такому етапі демографічного розвитку, коли народжуваність зменшується, а смертність, навпаки, зростає, що свідчить про звужений тип відтворення [1].

Динаміка кількості живонароджених та померлих на території Рівненської області у період з 2002 року по 2019 рік наведено на рисунку 3.4

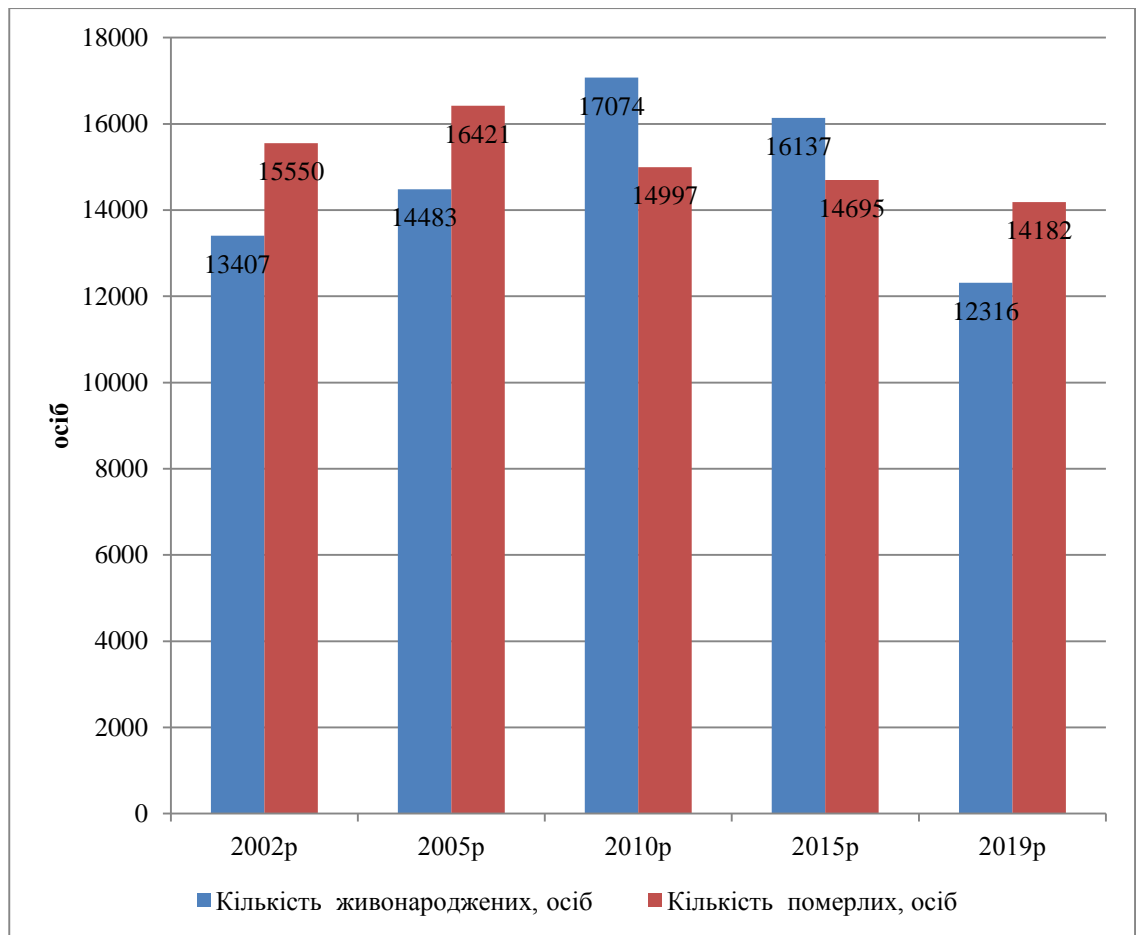

Рисунок 3.4. Динаміка природного руху населення на території Рівненської області у період з 2002 року по 2020 рік, особи

(за даними Головного управління статистики у Рівненській області)

Із наведених на рисунку 3.4. даних випливає переважання живонароджених над кількістю померлих осіб на території області спостерігалося у 2010 та 2015 роках. У 2019 році кількість народжуваних становила 12316 осіб, що на 1901 особу менша у порівнянні з 2002 роком. Максимальний показник спостерігали у 2010 році – 17074 особи. У 2002, 2005 та 2019 роках спостерігається скорочення населення у результаті переважання кількості померлих. Найбільша кількість померлих осіб у період дослідження була у 2005 році – 16421 особа. Темпи зростання народжуваності та смертності за цей період відповідно становили 91,8 та 91,2%, темпи приросту - -8,1 та - 8,8%. Природний приріс, скорочення (-) на території Рівненської області за останні 17 років наведено на рисунку 3.5.

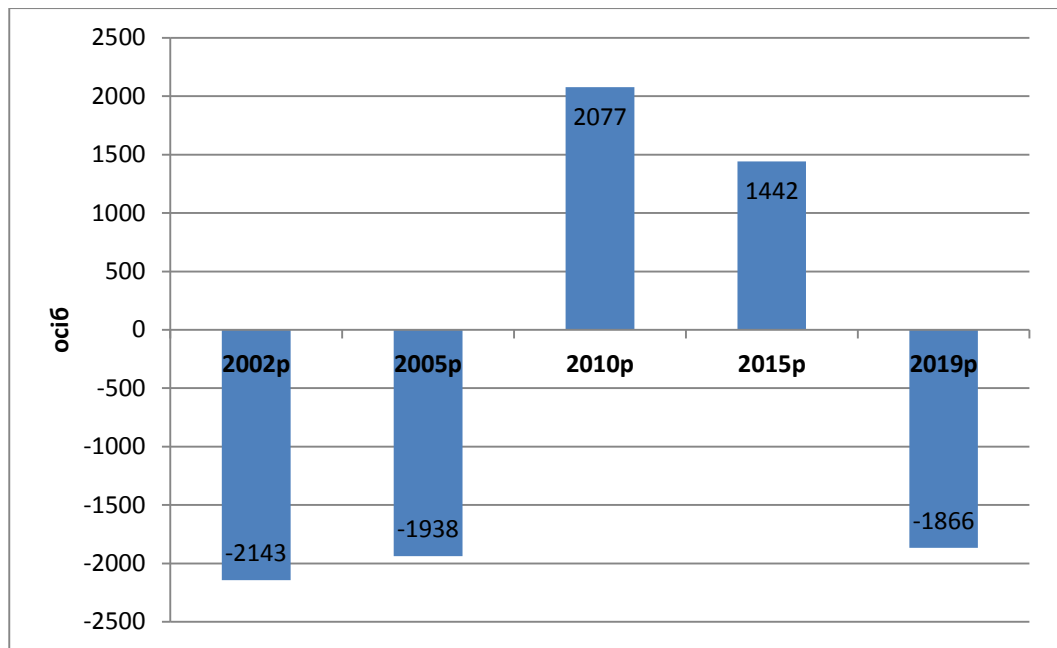

Рисунок 3.5. Природний приріст, скорочення населення на території Рівненської області у період з 2002 року по 2010 рік, осіб
(за даними Головного управління статистики у Рівненській області)

Наведені на рисунку 3.5 дані свідчать про значне скорочення населення, зокрема кількість померлих на території області у 2019 році переважала над кількістю народжених на 1866 осіб, у 2002 році цей показник становив -2143 особи. У 2010 році народилося на 2077 осіб більше ніж померло, у 2015 році – на 1442 особи, що свідчить про природний приріст населення у цей період.

Природний приріст (скорочення) чисельності населення у розрізі міст обласного значення та районів у січні–вересні 2020 року на території Рівненщини наведено на таблиця 3.3.

Таблиця 3.3

Природний приріст (скорочення) чисельності населення у розрізі міст обласного значення та районів Рівненщини, осіб

(за даними Головного управління статистики у Рівненській області)

Назва міста та району	Природний приріст, скорочення (-)
Рівненська область	-1792
м.Рівне	-190

м.Дубно	-171
м.Вараш	44
м.Острог	-66
райони	
Березнівський	107
Володимирецький	198
Гощанський	-255
Демидівський	-78
Дубенський	-222
Дубровицький	-97
Зарічненський	-118
Здолбунівський	-325
Корецький	-183
Костопільський	-171
Млинівський	-151
Острозький	-143
Радивилівський	-118
Рівненський	-249
Рокитнівський	263
Сарненський	133

Наведені у таблиці дані свідчать про те, що у січні-вересні 2020 року приріст населення відбувався тільки м. Вараш, Березнівському, Володимирецькому, Рокитнівському та Сарненському районах. У всіх інших міста та районах відбувалося скорочення чисельності населення, це й процес проходив у Здолбунівському районі (-325 осіб).

Сьогодні смертність є надзвичайно інформативним індикатором здоров'я населення зокрема та рівня соціально-економічного розвитку країни в цілому. До одним з чинників, що впливає на смертність, відноситься захворюваність населення. На території Рівненської області з 2005 року по 2019 рік спостерігається тенденція до зменшення кількості померлих від 16421 до 14182 осіб, рисунок 3.6. Динаміка кількості померлих осіб за окремими причинами на території області за цей період наведено у таблиці 3.4.

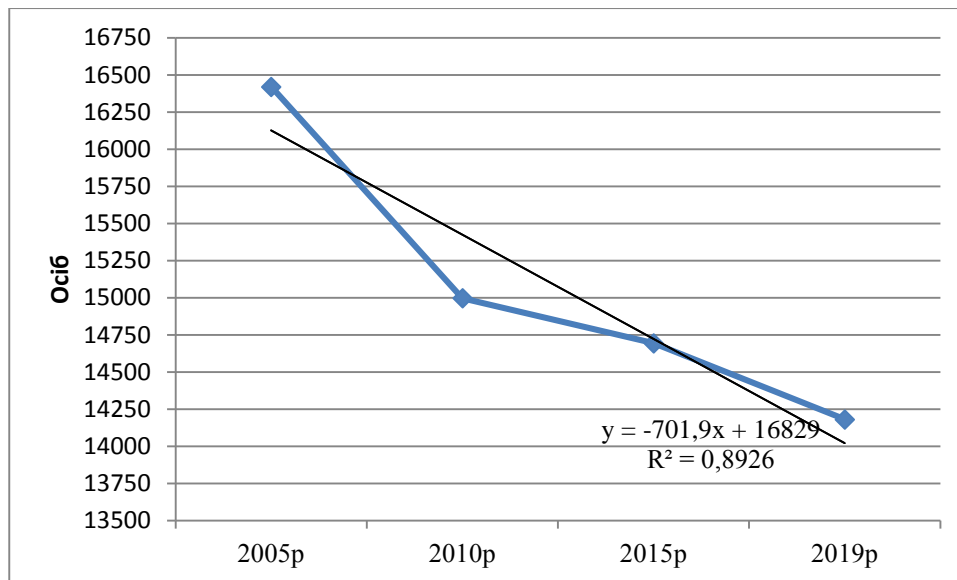

Рисунок 3.6. Динаміка смертності на території Рівненської області за період з 2005 року по 2019 рік.

(за даними Головного управління статистики у Рівненській області)

Таблиця 3.4

Динаміка кількості померлих осіб за окремими причинами на території Рівненської області за період з 2005 року по 2019 рік, осіб

(за даними Головного управління статистики у Рівненській області)

Рік	Всього померлих	За окремими причинами:					
		хвороб системи кровообігу (I00–I99)	новоутворення (C00–D48)	Зовнішні причини смерті (V01–Y98)	хвороби органів травлення (K00–K93)	хвороби органів дихання (J00–J99)	деякі інфекційні та паразитарні хвороби (A00–B99)
2005¹	16421	10724	2046	1194	549	455	236
2010	14997	10901	1805	890	485	263	178
2015	14695	10528	1816	921	528	272	139
2019	14182	10250	1778	734	548	270	159

¹ Починаючи з 2005 року розробка причин смерті проводиться відповідно до Міжнародної статистичної класифікації хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я Десятого перегляду.

Із наведених у таблиці 3.4 даних випливає, що основною причиною смертності населення є хвороби систем кровообігу, максимальне число яких за наведений період становило 10901 особа (2010 рік), мінімальне у 10250 осіб (2019 рік). На другому місці серед причин знаходяться новоутворення: у 2005 році – 2046, у 2019 році – 1778 осіб. Меншу частку становлять деякі інфекційні та паразитичні хвороби, від яких більша кількість осіб померла у 2005 році 236,

найменша – у 2015 році 139. Загалом розподіл померлих на території області за різними причинами станом на 2019 рік наведено на рисунку 3.7 Частка смертності від хвороб системи кровообігу становить 72,3%, сюди належать атеросклероз, ішемічна хвороба серця, інсульт, інфаркт міокарда тощо. На другому місці серед причин смертності є новоутворення 12,5%.

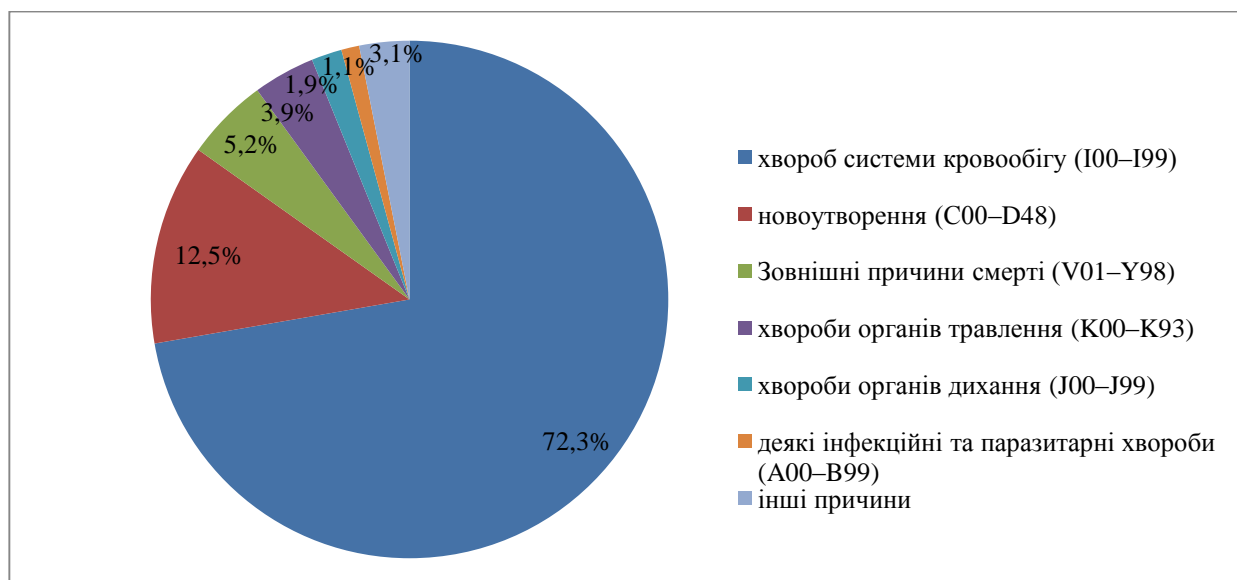

Рисунок 3.7 Розподіл померлих на території Рівненської області за окремими причинами, станом на 2019 рік

(за даними Головного управління статистики у Рівненській області)

Одним з важливих показників розвитку суспільства є рівень смертності немовлят віком до 1 року. Україна, як і більшість країн світу, включила зниження дитячої смертності до цілей розвитку тисячоліття. Саме цей показник у світі вважається індикатором цивілізаційного розвитку суспільства, якості життя населення, рівня його освіченості, добробуту та розподілу матеріальних і духовних благ у суспільстві; показником рівня розвитку профілактики та своєчасної медичної допомоги тощо. За даними **Мукшименко Т.В.** у роки незалежності в Україні вдалося знизити коефіцієнт дитячої смертності більш ніж на третину, з 9,5 до 6,1%, проте він вищий у порівнянні з країнами Європи (5 %) та країн Євросоюзу (4%) [27].

Було проаналізовано динаміку смертності дітей у віці до 1 року на території Рівненської області, що наведено на рисунку 3.8.

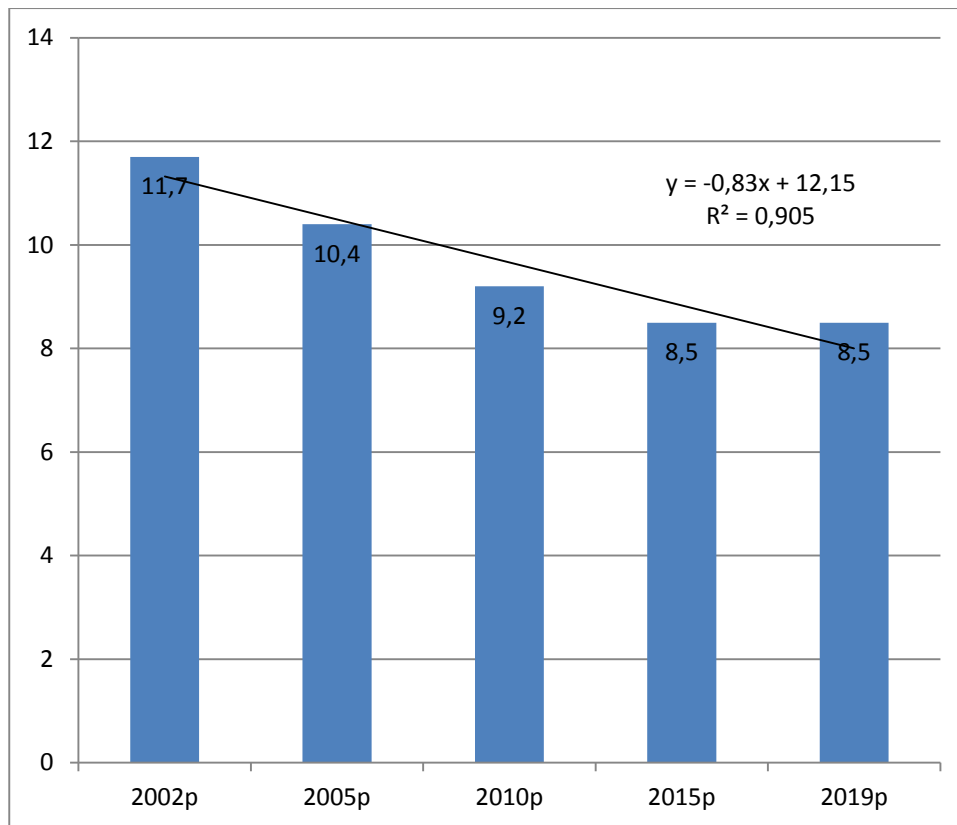

Рисунок 3.8. Динаміка смертності дітей на території Рівненської області у віці до 1 року на 1000 живонароджених

Наведені на рисунку 3.8 дані свідчать про зниження смертності дітей у віці до 1 року на території області в 1,4 раза проте цей показник також, як і в Україні перевищує у порівнянні з країнами Європи.

Важливим показником, що впливає на природний приріс населення є коефіцієнт народжуваності. Зокрема у статистичному аналізі розглядають коефіцієнти народжуваності за віком матері (відношення кількості народжених дітей (живонароджень) упродовж року в жінок цієї вікової групи до середньорічної чисельності жінок у цьому віці) та сумарний коефіцієнт народжуваності (показує, скільки в середньому дітей народила б одна жінка упродовж усього репродуктивного періоду (15-49 років) при збереженні в кожному віці рівня народжуваності того року, для якого обчислені вікові коефіцієнти, таблиця 3.5 та рисунок 3.9.

Таблиця 3.5

Динаміка коефіцієнтів народжуваності дітей за віком матері на території Рівненської області (кількість живо народжених на 1000 жінок відповідного віку)

(за даними Головного управління статистики у Рівненській області)

Рік	Коефіцієнти народжуваності за віком матері				
	20–24 роки	25–29 років	30–34 роки	35–39 років	40–44 роки
2002	122,1	87,4	46,4	19,5	4,3
2005	116,1	99,3	54,1	21,6	5,8
2010	122,3	115,3	75,0	34,5	7,6
2015	123,4	114,5	69,2	36,2	8,3
2019	91,2	99,5	62,4	30,0	7,4

Із наведених у таблиці 3.5 даних випливає, що збільшення коефіцієнтів народжуваності у різних вікових груп спостерігався у період з 2002 року по 2015 рік, особливо серед матерів віком 35-39 та 40-44 років. Народження дітей вищих черговостей (другої, третьої дитини) відбувається у жінок більш старшого віку, що автоматично призводить до постаріння материнського контингенту. У 2019 році спостерігається зниження коефіцієнтів народжуваності серед усіх вікових категорій матерів, найбільше його значення було для жінок 25-29 років (99,5), за попередні роки ці коефіцієнти переважали у жінок віком 20-24 роки (116,1-123,4).

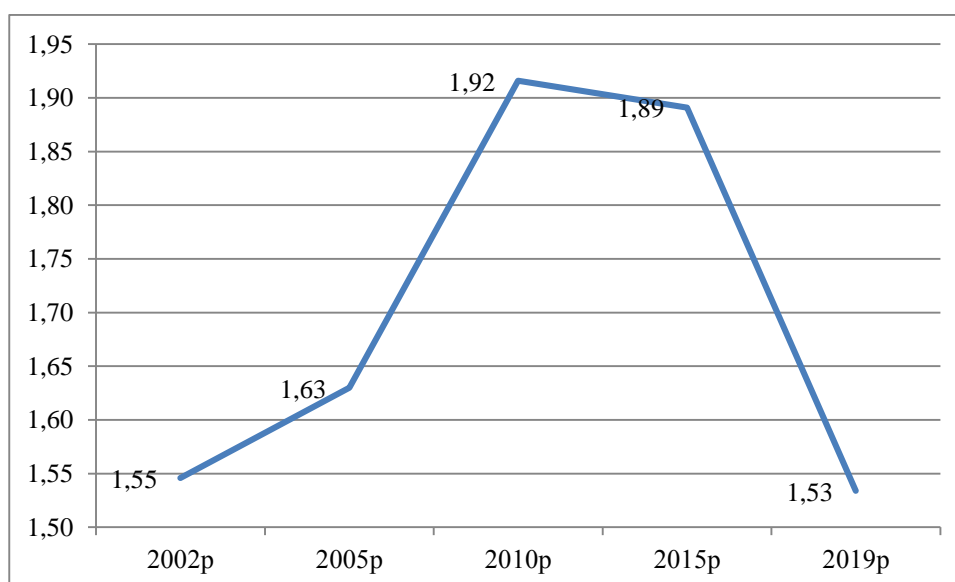

Рисунок 3.9. Динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності на території Рівненської області у період з 2002 року по 2010 рік

Наведені на рисунку 3.9 дані свідчать про зростання сумарного коефіцієнта народжуваності на території області з 2002 року по 2010 рік від 1,55 до 1,92, та подальше значне зниження до 1,53 у 2019 році. Така динаміка вплинула на природний приріст населення, що спостерігався у 2010 та 2015 роках, а у 2019 році кількість померлих переважала над кількістю народжених, в результаті чого відбувалося природне скорочення.

До показників, що впливає на народжуваність можна віднести кількість зареєстрованих шлюбів та розлучень, що було проаналізовано на території Рівненщини за період з 2002 до 2019 року та наведено на рисунку 3.10.

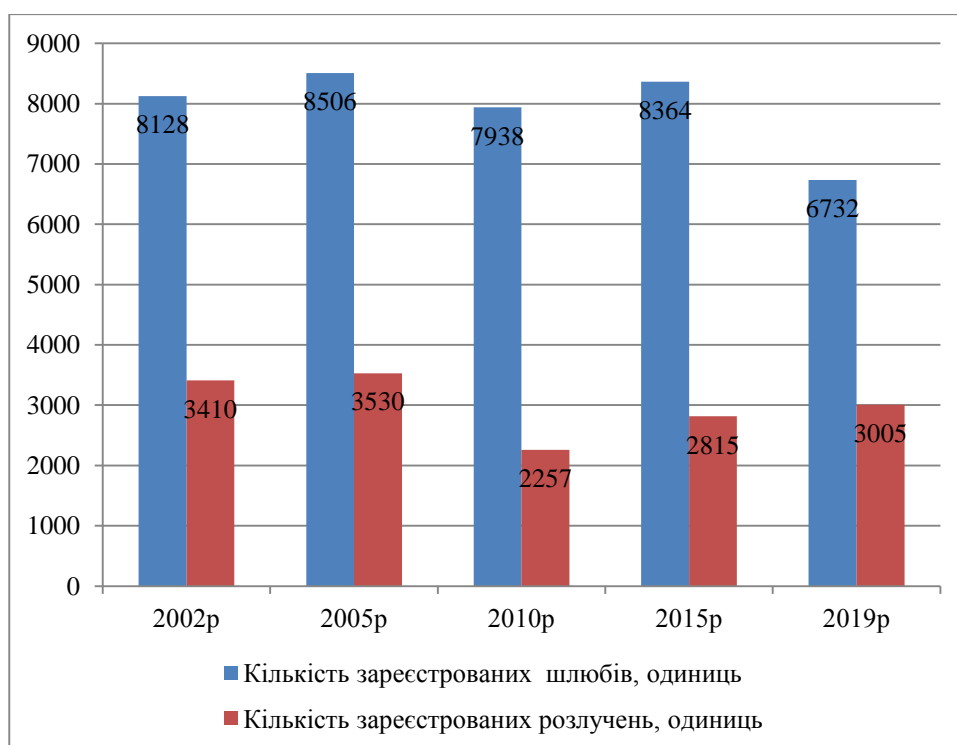

Рисунок 3.10. Динаміка зареєстрованих шлюбів та розлучень на території Рівненської області у період з 2002 року по 2019 рік, одиниць

(за даними Головного управління статистики у Рівненській області)

Наведені на рисунку 3.10. дані свідчать про значне переважання кількості зареєстрованих шлюбів над кількістю розлучень (3,5 – 2,2 раза). За період дослідження найбільша кількість шлюбів була зареєстрована у 2005 році, що значно зменшилася у 2019 році і становила 6732 одиниці. Найбільше

розлучень зареєстровано у 2005 році, найменше – у 2010 році, що становило 2257 одиниць.

Коефіцієнт кореляції між кількістю живонароджених та відповідно кількістю зареєстрованих шлюбів становить 0,6 (прямий середній зв'язок), між кількістю зареєстрованих розлучень -0,7 (тісний обернений зв'язок, тобто при зростанні кількості розлучень зменшується і кількість народжених).

Важливий індикатор здоров'я населення України, який дозволяє робити висновок про рівень розвитку системи охорони здоров'я, якість життя, екологічний стан навколишнього середовища тощо – це очікувана тривалість життя при народженні [44]. Оскільки рівень смертності пов'язаний зі середньою тривалістю життя було проаналізовано її показники на території Рівненської області рисунок 3.11

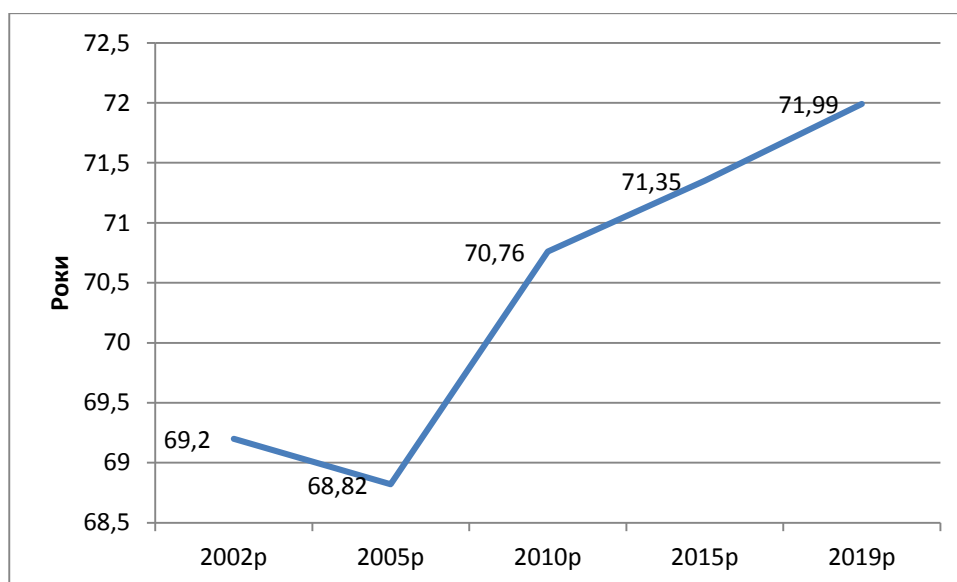

Рисунок 3.11. Динаміка середньої очікуваної тривалості життя при народженні на території Рівненської області в період з 2002 року по 2019 рік, роки

(за даними Головного управління статистики у Рівненській області)

Із наведеного рисунку 3.11 видно, що з 2005 року починає зростати показник середньої очікуваної тривалості життя на території області від 68,8 до 71,9 років. Спостерігається відмінність між тривалістю життя для чоловіків та жінок, рисунок 3.12.

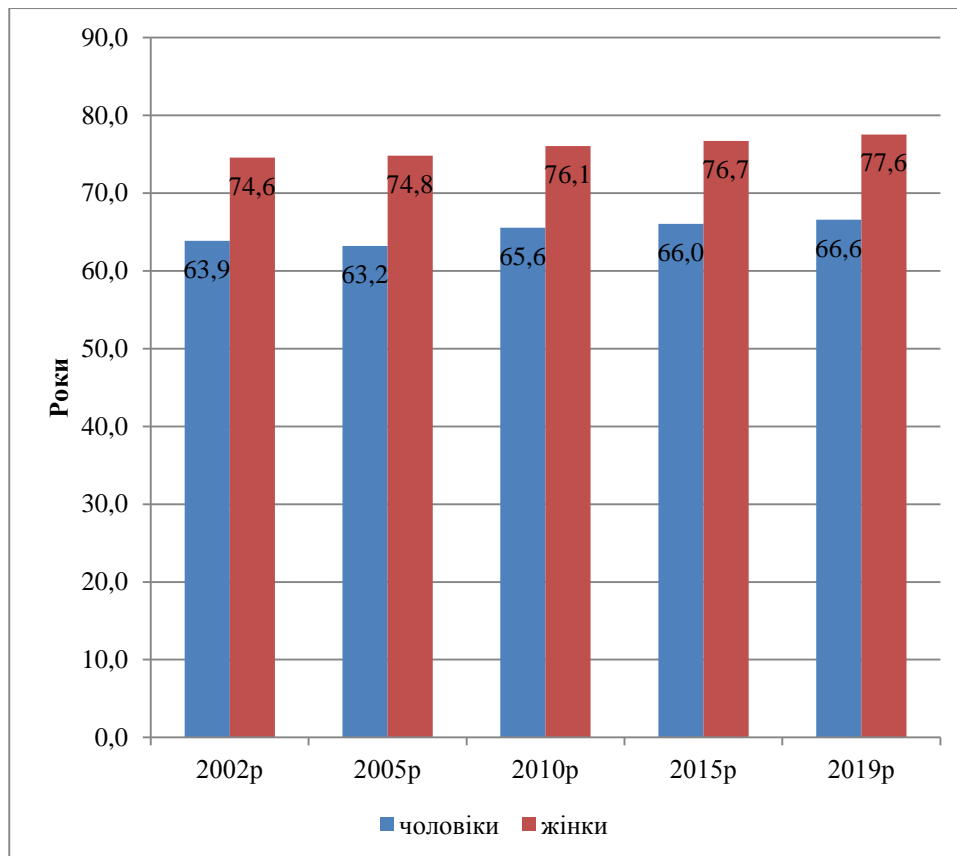

Рисунок 3.12 . Динаміка середньої тривалості життя для чоловіків та жінок на території Рівненської області з 2002 року по 2019 рік, роки
(за даними Головного управління статистики у Рівненській області)

Наведені дані на рисунку 3 показують, що протягом періоду дослідження середня тривалість життя була більша у жінок та змінювалася від 74,4 до 77,6 років, чоловіків – від 63,2 до 66,6 років.

Таким чином, в результаті аналізу природного руху населення на території Рівненської області виявлено:

- переважання живонароджених над кількістю померлих осіб на території області у 2010 та 2015 роках. У 2019 році кількість народжуваних становила 12316 осіб, що на 1901 особу менша у порівняння з 2002 роком; темпи зростання народжуваності та смертності за цей період відповідно становили 91,8 та 91,2%, темпи приросту - -8,1 та -8,8%;

- природний приріст у 2010 та 2015 роках (відповідно народилося на 2077 та на 1442 особи більше ніж померло). У 2019 році відбувалося природне скорочення (кількість померлих переважала над кількістю народжених на 1866 осіб);
- серед основних причин смертності 72,3% становлять хвороби системи кровообігу (належать атеросклероз, ішемічна хвороба серця, інсульт, інфаркт міокарда тощо). На другому місці серед причин смертності є новоутворення 12,5%.
- зниження смертності дітей у віці до 1 року на території області в 1,4 раза проте цей показник також, як і в Україні перевищує у порівнянні з країнами Європи;
- У 2019 році спостерігається зниження коефіцієнтів народжуваності серед усіх вікових категорій матерів, найбільше його значення було для жінок 25-29 років (99,5), за попередні роки ці коефіцієнти переважали у жінок віком 20-24 роки (116,1-123,4).
- значне переважання кількості зареєстрованих шлюбів над кількістю розлучень (3,5 – 2,2 рази). Коефіцієнт кореляції між кількістю живонароджених та відповідно кількістю зареєстрованих шлюбів становить 0,6 (прямий середній зв'язок), між кількістю зареєстрованих розлучень -0,7 (тісний обернений зв'язок, тобто при зростанні кількості розлучень зменшується і кількість народжених).
- зростання показника середньої очікуваної тривалості життя на території області від 68,8 до 71,9 років, її показники більші для жінок та змінювалася від 74,4 до 77,6 років, для чоловіків – від 63,2 до 66,6 років.

3.3. Міграційні процеси населення на території Рівненщини

В Україні за останні роки серед населення спостерігається значна трансформація міграційних процесів. Причиною цього є підписання Угоди про асоціацію та введення безвізового режиму між Україною та Європейським союзом.

Існує багато підходів до визначення поняття «міграція», зокрема більшість авторів розуміють під цим терміном переміщення людей через кордони тих чи інших територій, регіонів, країн, що зумовлене економічними, політичними, етнічними чинниками та може вести за собою зміну постійного місця проживання [13; 24; 33; 45].

Окрема роль в Україні належить трудовій міграції, яка за експертними оцінками, перевищує 2 млн. осіб [24;41]. Трудова міграція має переважно циклічний і сезонний характер, тому демографічні втрати є невеликими. Однак, із збільшенням терміну перебування вірогідність переходу тимчасової зовнішньої трудової міграції у постійну форму зростає, а можливість воз'єднання сімей спричинить виїзд також і дітей трудових мігрантів із України. У сучасних умовах ці тенденції посилюються внаслідок погіршення економічної та політичної ситуації в Україні [31].

До демографічних показників, що змінює чисельність та склад населення за рахунок його територіального переміщення належить міграційний рух, що характеризується міграційним приростом (скороченням) населення. Міграційний приріст (скорочення) населення на території Рівненської області за останні 10 років наведено на рисунку 1.

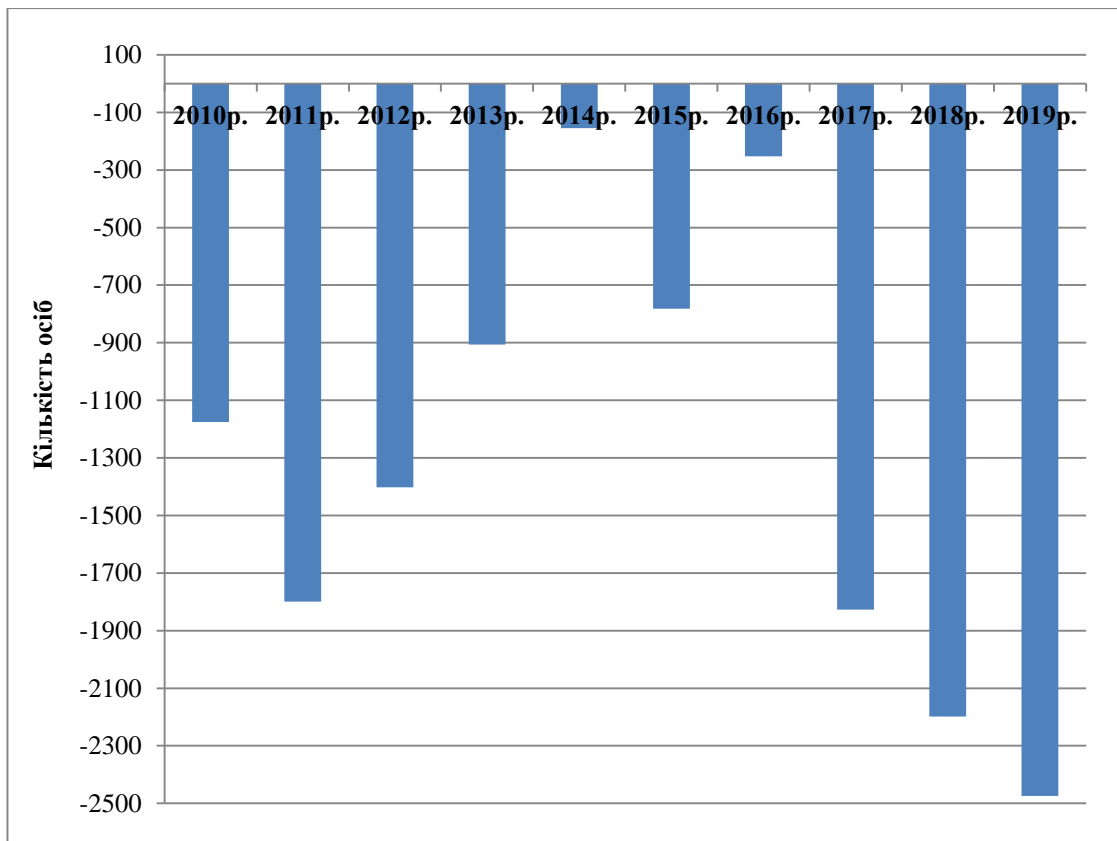

Рисунок 3.13. Міграційний приріст (скорочення) населення на території Рівненської області за період з 2010 року по 2019 рік, особи
(сформовано за даними Головного управління статистики у Рівненській області)

На ведені на рисунку 3.13 дані свідчать про скорочення населення на території області за досліджуваний період в результаті переважання кількості вибулих осіб над кількістю прибули. Значне збільшення цього показника спостерігалось з 2017 року і ставило у 2019 році -2474 особи, найменші значення спостерігалися у 2014 році (-155).

Динаміку міграційного руху населення на території Рівненської області за типом місцевості, а також на території України та за її межі наведено на рисунку 3.14.

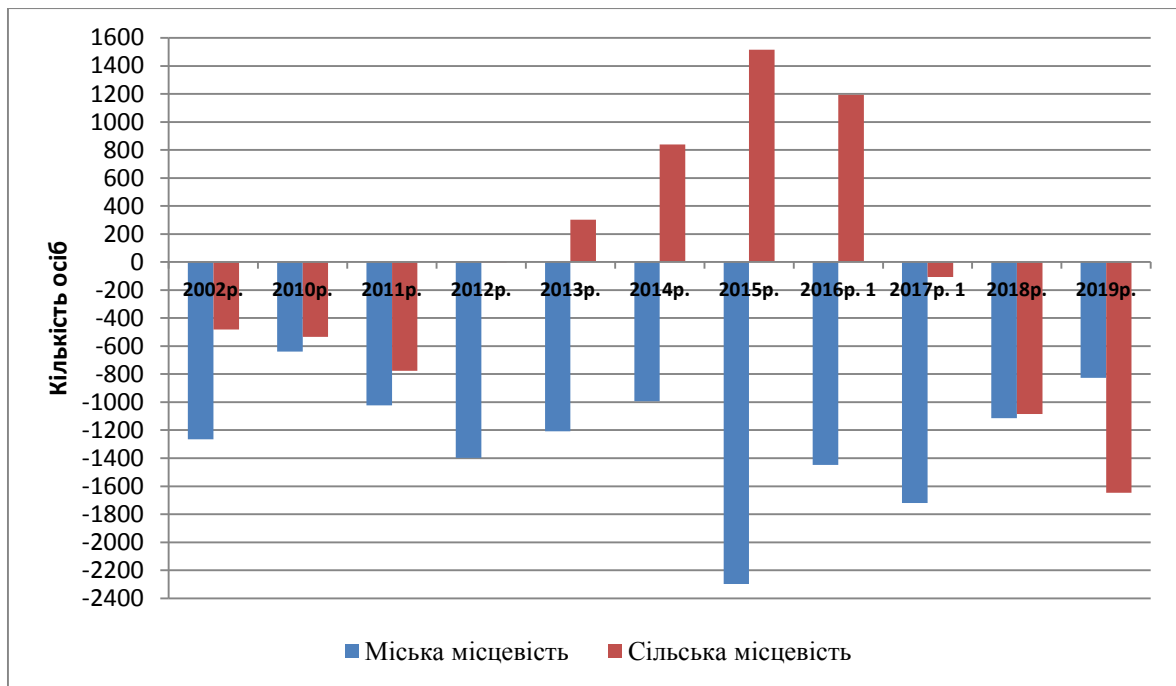

Рисунок 3.14. Міграційний рух населення на території Рівненської області у 2002-2019 роках, осіб

Примітка: ¹ З квітня 2016 року по вересень 2017 року інформація з міграції населення формувалася за наявними адміністративними даними, які надходили від окремих органів реєстрації (виконавчих органів сільської, селищної або міської ради, сільських голів (якщо відповідно до законодавства виконавчий орган сільської ради не утворено)).

(сформовано за даними Головного управління статистики у Рівненській області)

Міграційний приріст на території області виявлено серед населення сільської місцевості з 2013 до 2016 року, для міської місцевості за

досліджуваний період відбувалося лише міграційне скорочення. Міграція населення у межах держави переважала над міждержавною, за винятком 2002 року, де міждержавна міграція становила -1266, у межах держави – -482. Міждержавна міграція характеризувалася міграційним приростом у період 2012-2014 рр. та 2016 р., що можна пов'язати з початком конфлікту на сході України і різким зменшення поїздок до Росії та одночасним збільшенням виїзду українців до країн Євросоюзу. Демографічний баланс на території Рівненської області за 17 років становив 1164,232 тис. осіб.

Міграційний приріст (скорочення) чисельності населення у розрізі міст обласного значення та районів у січні-вересні 2020 року на території Рівненщини наведено у таблиці 3.6.

Таблиця 3.6

Міграційний приріст (скорочення) чисельності населення у розрізі міст обласного значення та районів у січні-вересні 2020 року на території Рівненщини, осіб

(за даними Головного управління статистики у Рівненській області)

Назва міст та районів	Міграційний приріст, скорочення (-)
Рівненська область	-550
м.Рівне	-218
м.Дубно	9
м.Вараш	-60
м.Острог	-180
Райони	
Березнівський	-110
Володимирецький	108
Гощанський	-1
Демидівський	-24
Дубенський	-52
Дубровицький	19
Зарічненський	-
Здолбунівський	9
Корецький	-12
Костопільський	-38
Млинівський	-17

Острозький	1
Радивилівський	-18
Рівненський	217
Рокитнівський	-63
Сарненський	-120

Із наведених у таблиці 3.6 даних випливає, що більшість міст та районів характеризуються міграційним скороченням населення, за винятком м. Дубно, а також Володимирецького, Дубровицького, Здолбунівського, Острозького та Рівненського районів.

У 2019 році серед міждержавних мігрантів на території Рівненської області відбувалося переважання міграційного скорочення жителі сільської місцевості -513 осіб у порівнянні з міською – -466. Згідно даних Головного управління статистики у Рівненській області за цей рік серед осіб міждержавних мігрантів міської території переважали жінки (-248 осіб), сільської – чоловіки (-271). Загалом у 2019 році відбулося міграційне скорочення на території області серед чоловіків -489, жінок – -490 осіб. Віковий розподіл міждержавних мігрантів у 2019 році на території області наведений на рисунку 3.15.

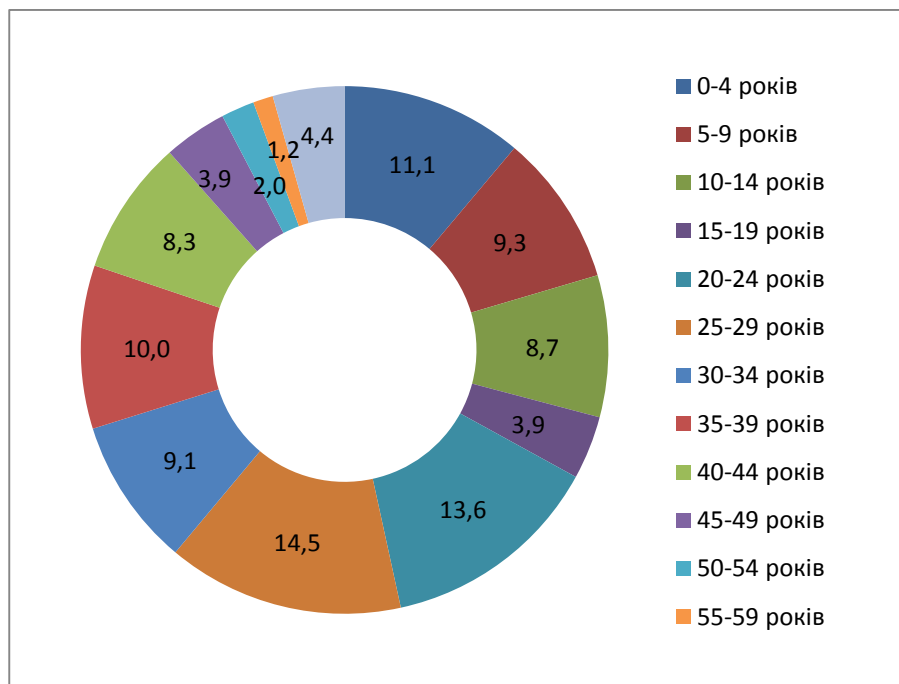

Рисунок 3.15. Віковий розподіл міждержавних мігрантів на території Рівненської області у 2019 році, особи

Із наведених даних на рисунку 3.15 випливає, що серед міждержавних мігрантів у 2019 році переважали особи 25-29 років (14,5%), на другому місці – 20-24 років (13,6%), найменше мігрують люди віком 55-59 років (1,2%).

Отже, у результаті аналізу міграційних процесів населення на території Рівненської області було виявлено:

- скорочення населення за досліджуваний період в результаті переважання кількості вибулих осіб над кількістю прибули. Загалом демографічний баланс на території Рівненської області за 17 років становив 1164,232 тис. осіб;
- міграційний приріст на території області спостерігався серед населення сільської місцевості з 2013 до 2016 року, для міської місцевості відбувалося лише міграційне скорочення.
- міграція населення у межах держави переважала над міждержавною, за винятком 2002 року, де міждержавна міграція становила -1266, у межах держави – -482.
- у 2019 році серед міждержавних мігрантів на території області відбувалося більше міграційне скорочення жителі сільської місцевості - 513 осіб у порівнянні з міською – -466, серед чоловіків – -489, жінок – -490 осіб;
- у віковій структурі міждержавних мігрантів переважали особи 25-29 років (14,5%), на другому місці – 20-24 років (13,6%), найменше мігрують люди віком 55-59 років (1,2%).

За останні роки ці тенденції посилюються внаслідок погіршення економічної та політичної ситуації в Україні, що у недалекому майбутньому може призвести до дефіциту економічно активного населення. Ураховуючи значне зростання безробіття та низький рівень заробітної плати в Україні у найближчому майбутньому не варто очікувати зменшення міждержавної міграції.

Таким чином, в результаті аналізу демографічних процесів на території Рівненської області виявлено:

1. Зменшення за останні 18 років на 20,3 тис. Темпи зростання і приросту населення за цей період відповідно становили 98,3 та -1,7%. Відбувається скорочення чисельності населення, про що свідчить від'ємне значення приросту. Найбільше зменшилася чисельність сільського населення (на 18,7 тис. осіб), що є переважаючим в області (604,9 тис.) у порівнянні з міським (на 1,6 тис. осіб, загальна кількість 548,1 тис. осіб). Частка населення віком 0-15 років становила 22%, 16-59 років – 60%, 60 років і старше 19%, що свідчить про його демографічну старість.

2. Природний приріст населення спостерігали у 2010 та 2015 роках (відповідно народилося на 2077 та на 1442 особи більше ніж померло). У 2019 році відбувалося природне скорочення (кількість померлих переважала над кількістю народжених на 1866 осіб). Темпи зростання народжуваності та смертності за цей період відповідно становили 91,8 та 91,2%, темпи приросту -8,1 та -8,8%. Серед основних причин смертності 72,3% становлять хвороби системи кровообігу (належать атеросклероз, ішемічна хвороба серця, інсульт, інфаркт міокарда тощо). На другому місці серед причин смертності є новоутворення 12,5%. На території області відбувалося зниження смертності дітей у віці до 1 року в 1,4 раза та коефіцієнтів народжуваності серед усіх вікових категорій матерів, найбільше його значення було для жінок 25-29 років (99,5), за попередні роки ці коефіцієнти переважали у жінок віком 20-24 роки (116,1-123,4). Значне переважання кількості зареєстрованих шлюбів над кількістю розлучень (3,5 – 2,2 раза). Коефіцієнт кореляції між кількістю живонароджених та відповідно кількістю зареєстрованих шлюбів становить 0,6, між кількістю зареєстрованих розлучень -0,7. За 17 останніх років відбулося зростання показника середньої очікуваної тривалості життя від 68,8 до 71,9 років, її показники більші для жінок та змінювалася від 74,4 до 77,6 років, для чоловіків – від 63,2 до 66,6 років.

3. Міграційні процеси населення на території Рівненської області призвели до скорочення населення за досліджуваний період в результаті переважання кількості вибулих осіб над кількістю прибули. Загалом демографічний баланс на території Рівненської області за 17 років становив 1164,232 тис. осіб. Міграційний приріст спостерігався лише серед населення сільської місцевості з 2013 до 2016 року, для міської місцевості відбувалося лише міграційне скорочення. Міграція населення у межах держави переважала над міждержавною, за винятком 2002 року, де міждержавна міграція становила -1266, у межах держави – -482. У 2019 році серед міждержавних мігрантів відбувалося більше міграційне скорочення жителі сільської місцевості -513 осіб у порівнянні з міською – -466, серед чоловіків – -489, жінок – -490 осіб; у віковій структурі серед них переважали особи 25-29 років (14,5%), на другому місці – 20-24 років (13,6%), найменше мігрують люди віком 55-59 років (1,2%).

За останні роки ці тенденції посилюються внаслідок погіршення економічної та політичної ситуації в Україні, що у недалекому майбутньому може призвести до дефіциту економічно активного населення. Ураховуючи значне зростання безробіття та низький рівень заробітної плати в Україні у найближчому майбутньому не варто очікувати зменшення міждержавної міграції.

РОЗДІЛ 4. ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ГЕОГРАФІЇ В СТАРШІЙ ШКОЛІ

4.1. Демографічні процеси у шкільному курсі географії 10-11 класу

Навчальна програма «Географія» (затверджена Міністерством освіти і науки України, Наказ МОН України від 23.10.2017 № 1407) для старшої школи розроблена на основі положень Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, згідно з яким шкільна географічна освіта є складовою освітньої галузі «Природознавство».

Відповідно до програми у 10 класі курс географії «Географія: регіони та країни» спрямований на формування в учнів знань про особливості населення й просторової організації господарської діяльності у регіонах світу та окремих країнах, умінь орієнтуватися у світових і регіональних соціально-економічних, суспільно-політичних, екологічних процесах [28].

При вивченні різних регіонів світу обов'язковою складовою тем є ознайомлення учнів з населенням регіонів, що включає висвітлення таких питань: демографічні процеси, природний та механічний рух; демографічна політика; структура населення регіону. Очікувані результати та орієнтований зміст цих тем наведені у таблиці 4.1.

Таблиця 4.1

Вивчення демографічних процесів у курсі «Географія: регіони та країни» (10 клас) [28]

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів	Орієнтовний зміст теми
Розділ І. ЄВРОПА	
Тема 1. Загальна характеристика Європи	
Діяльнісний компонент: <i>характеризує</i> особливості демографічних та урбанізаційних процесів, розміщення населення в регіоні;	Населення Європи: демографічні процеси, природний та механічний рух. Демографічна політика. Структура населення регіону. Українська діаспора у країнах Європи. Урбанізація, субурбанізація, рурбанізація, джентрифікація. Світові

	міста в Європі, міські агломерації, мегаполіси.
Розділ II. АЗІЯ	
Тема 1. Загальна характеристика Азії	
Діяльнісний компонент: <i>характеризує:</i> особливості демографічних, урбанізаційних процесів та розміщення населення в Азії	Населення Азії. Урбанізаційні процеси.
Тема 2. Країни Азії	
Діяльнісний компонент: <i>аналізує</i> динаміку чисельності та статеву-вікову структуру населення окремих країн Азії на основі аналізу статеву-вікових пірамід; <i>проектую</i> вплив демографічних процесів на працересурсний потенціал країни;	Система розселення. Практична робота 4. Аналіз статеву-вікових пірамід Японії, Китаю та Індії з метою оцінювання працересурсного потенціалу країн.
Розділ III. ОКЕАНІЯ	
Тема 1. Австралія	
Діяльнісний компонент: <i>аналізує</i> динаміку природного та механічного руху населення країни; <i>проектую</i> вплив демографічних та міграційних процесів на працересурсний потенціал країни;	Система розселення. Українська діаспора в Австралії.
Розділ IV. АМЕРИКА	
Тема 1. Загальна характеристика Америки	
Діяльнісний компонент: <i>характеризує</i> особливості формування населення субрегіонів; <i>порівнює</i> рівні і темпи урбанізаційних процесів, форми сільського розселення в окремих країнах регіону;	Населення Америки. Урбанізаційні процеси. Система розселення.
Тема 2. Країни Америки	
Діяльнісний компонент: <i>аналізує</i> статистичну інформацію щодо динаміку чисельності населення, природного та механічного руху, статеву-вікову структуру населення країн; <i>проектую</i> вплив демографічних процесів на працересурсний потенціал країни;	Система розселення. Українська діаспора США.

Розділ V. АФРИКА	
Тема 1. Загальна характеристика Африки	
<i>аналізує</i> статистичну інформацію щодо відтворення населення, рівнів і темпів урбанізації в Африці;	Населення Африки. Урбанізаційні процеси. Система розселення.

Відповідно до аналізу таблиці 4.1. серед очікуваних результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів включені такі діяльнісні компоненти: *характеризує* особливості демографічних та урбанізаційних процесів, розміщення населення в регіоні; *аналізує* динаміку чисельності та статевовікову структуру населення окремих країн Азії на основі аналізу статевовікових пірамід; *аналізує* динаміку природного та механічного руху населення країни; *характеризує* особливості формування населення субрегіонів тощо.

Курс географії в 11 класі «Географічний простір Землі» розкриває сутність географічної науки в цілому; інтегрує знання про природу, людину і господарську діяльність; формує в учнів чіткі уявлення про основні закономірності будови і розвитку географічної оболонки та загальні суспільно-географічні закономірності світу з метою забезпечення сталого розвитку.

Очікувані результати та орієнтований зміст тем, що формуються при вивченні демографічних процесів в 11 класі наведені у таблиці 4.2.

Таблиця 4.2

Вивчення демографічних процесів у курсі «Географічний простір Землі» (11 клас) [28]

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів	Орієнтовний зміст теми
Розділ III. Загальні суспільно-географічні закономірності світу	
Тема 2. Демографічні процеси у світосистемі	
Знаннєвий компонент: <i>формулює</i> поняття «демографічний перехід», «демографічне старіння»; <i>знає</i> фази демографічного переходу; <i>пояснює</i> причини демографічних явищ, просторові відмінності показників природного й механічного руху, вплив конфесійної, етнічної,	Динаміка чисельності населення світу. Природні, соціальні, економічні й екологічні чинники та просторові особливості природного руху населення у світі. Демографічний перехід, його фази. Статевовікова, шлюбно-сімейна структура населення. Демографічне старіння населення.

<p>соціальної структури населення на процеси відтворення і міграції; <i>наводить приклади</i> країн з різними типами відтворення населення.</p> <p>Діяльнісний компонент: <i>розпізнає</i> за статеві-віковими пірамідами країни різних типів відтворення населення; <i>характеризує</i> фази демографічного переходу; <i>читає</i> карти населення; <i>обчислює</i> демографічні показники; <i>аналізує</i> текстові, картографічні і статистичні матеріали з метою порівняння процесів відтворення населення; <i>установлює</i> просторові відмінності демографічних процесів за картами; <i>обґрунтовує</i> особливості перебігу демографічних процесів у країнах з різним рівнем економічного розвитку; <i>прогнозує</i> зміни чисельності населення, статевої та вікової структури на основі аналізу статево-вікових пірамід.</p> <p>Оцінно-ціннісний компонент: <i>усвідомлює</i> взаємозв'язок демографічних процесів та рівня соціально-економічного розвитку країни; <i>висловлює</i> <i>судження</i> щодо ефективності економічних, адміністративно-правових та виховних заходів демографічної політики; <i>робить висновки</i> про важливість демографічних прогнозів</p>	<p>Характеристика демографічної ситуації в країнах за статеві-віковими пірамідами.</p> <p>Особливості демографічної політики у країнах з різним типом відтворення.</p> <p>Міграції, їх показники, чинники та вплив на відтворення населення і його перерозподіл у світі. Просторові тенденції міграційних процесів.</p> <p>Якість життя як чинник природного і механічного руху населення.</p> <p>Демографічні чинники розвитку економіки та спеціалізації країн.</p> <p>Демографічні прогнози.</p> <p>Практична робота</p> <p>7. Обчислення показників народжуваності, смертності, природного та механічного приросту населення країни за статистичними даними.</p> <p>Дослідження</p> <p>1. Уплив старіння населення на місце країни в міжнародному поділі праці.</p> <p>2. Працемістки виробництва густозаселених регіонів світу.</p> <p>3. Екологічні та соціальні проблеми густозаселених регіонів світу</p>
--	---

Розділ IV. Суспільна географія України

Тема 2. Населення України

<p>Знаннєвий компонент: <i>знає</i> кількість населення України та особливості її динаміки; <i>називає</i> основні просторові закономірності демографічних процесів і розселення населення в</p>	<p>Кількість населення України.</p> <p>Відтворення населення: показники та природні, соціальні, економічні чинники народжуваності й смертності, їх просторові відмінності.</p> <p>Особливості вікового і статевого</p>
---	--

<p>Україні; <i>пояснює</i> особливості демографічної ситуації в країні, урбанізаційних процесів. Діяльнісний компонент: <i>характеризує</i> природний і механічний рух населення, статево-вікову структуру; <i>уміє</i> знаходити й добирати статистичні матеріали на сайті Державної служби статистики України; <i>аналізує</i> статистичні й картографічні матеріали про населення; <i>розрізняє</i> якість життя у великих і малих, монофункціональних і багатфункціональних містах; <i>прогнозує</i> вплив системи розселення на розміщення виробництва та соціальної інфраструктури. Оцінно-ціннісний компонент: <i>усвідомлює</i> значимість якості трудових ресурсів для економічного зростання країни</p>	<p>складу населення України. Міграційні процеси в Україні. Українці на світовому і регіональному ринку праці. Демографічна політика в Україні. Система розселення. Міські агломерації, урбанізація, субурбанізація і джентрифікація. Особливості сільських населених пунктів. Практична робота 9. Аналіз картограм народжуваності, смертності, природного приросту, густоти населення, урбанізації в Україні. Дослідження 1. Сучасна географія трудової еміграції з України. 2. Соціальні проблеми монофункціональних міст</p>
--	---

Як видно з таблиці 4.2. основні питання демографії в 11 класі вивчаються у наступних темах: «Демографічні процеси у світосистемі» розділу III. Загальні суспільно-географічні закономірності світу та «Населення України» розділу IV. Суспільна географія України.

Таким чином, демографічні процеси у старшій школі вивчаються у наступних курсах:

- «Географія: регіони та країни» (10 клас), що спрямований на формування в учнів знань про особливості населення різних регіонів;
- «Географічний простір Землі» (11 клас) викладанні тем: «Демографічні процеси у світосистемі» розділу III. Загальні суспільно-географічні закономірності світу та «Населення України» розділу IV. Суспільна географія України.

4.2. Використання різних методів при викладанні у старшій школі тем, що включають демографічні процеси

Методи навчання (від гр. *mthodos* — спосіб пізнання, шлях дослідження) — це упорядковані способи діяльності вчителя й учнів, спрямовані на ефективне розв'язання навчально-виховних завдань. У методах навчання виокремлюють два види: метод навчання як інструмент діяльності вчителя для виконання навчальної функції — викладання; а також метод навчання як спосіб пізнавальної діяльності учнів з оволодіння знаннями, уміннями та навичками — учіння [20].

Існують різні підходи до класифікації методів навчання. Так, поширені класифікації методів за джерелами знань (Д.О. Лордкіпанідзе, Є.Я. Голант, Н.М. Верзілін та ін.); за характером логіки пізнання (І.Я. Лернер); за рівнем проблемності засвоєння знань (М.І. Махмутов); на основі цілісного підходу до процесу навчання (Ю.К. Бабанський); на основі цілісного підходу до навчальної діяльності (А.М. Алексюк) та інші.

Виокремлення методів навчання за джерелами інформації, яку мають засвоювати учні, залишається найбільш прийнятним і зрозумілим. На основі цього виділяють три групи методів навчання: словесні, наочні, практичні. В навчальному процесі використовуються методи, в основу яких покладені закони, форми та прийоми людського мислення. Це аналіз, синтез, індукція, дедукція.

Ефективність навчання багато в чому залежить від способу організації мислення людини. Тому в окрему групу виділяють методи навчання за рівнем самостійної розумової діяльності. Залежно від рівня розумової активності учнів виокремлюють такі методи навчання: проблемний виклад (проблемно-інформаційний), частково-пошуковий, дослідний. [20].

Затверджена навчальна програма з географії (10-11 класи) включає в себе рекомендації щодо організації освітнього процесу (форми і методи, технології навчання) [28].

Згідно цієї програми у старшій школі окремі питання курсу старшокласники повинні вчитися опрацьовувати самостійно. Важливим є стимулювання пізнавальної діяльності, спонукання їх до використання типових планів комплексної характеристики територій (регіонів та окремих країн), розвиток навичок самостійного інформаційного і наукового пошуку, прогнозування та проектування.

Курс географії у старшій школі має чітко визначену *практичну спрямованість*, яка реалізується в ході виконання практичних робіт, аналітичних завдань та досліджень. Вони спрямовані на розвиток умінь і навичок роботи з географічними картами та іншими джерелами інформації, а також передбачають розв'язання географічних, екологічних й соціально-економічних задач, здійснення порівняльного аналізу, проведення міні-досліджень, дискусій, семінарів, презентацій, експертиз, круглих столів, ділових ігор, творчих робіт, індивідуальних і колективних проектів [28].

Сьогодні на уроках у школі для заохочення учнів до активності, самостійного мислення та кращого засвоєння інформації використовують інтерактивні методи.

Термін «інтерактивні методи» введено в користування у 1975 р. німецьким дослідником Г. Фріцем. Інтерактивне (від англ. «inter» – взаємний, «act» – діяти) навчання – це взаємонавчання, діалогове навчання, під час якого відбувається взаємодія вчителя та учня [23, 32]. Суть інтерактивного навчання полягає в тому, що процес навчання організовується на засадах постійно активної взаємодії усіх учнів. Це діалогове навчання, де учень і вчитель рівноправні. Учитель в інтерактивному навчанні виступає як організатор та консультант [23, 42].

Пометун О. і Пироженко Л. [32] розподіляють інтерактивні технології за формами навчання на чотири групи, залежно від мети уроку та форм організації навчальної діяльності учнів:

- інтерактивні технології кооперативного навчання (робота в парах, трійках, карусель, робота в малих групах, акваріум тощо);

- інтерактивні технології колективногрупового навчання (мікрофон, незакінчені речення, мозковий штурм, ажурна пилка та ін.);
- технології ситуативного моделювання (імітаційні ігри, рольова гра, драматизація та ін.);
- технології опрацювання дискусійних питань (метод ПРЕС, займи позицію, кейсметод, дискусія тощо).

Сердюк Т. запропоновано класифікацію інтерактивних технологій, в основу якої покладені такі критерії [37].

- дидактична мета: інформаційні, розвиток дієво-практичної сфери, розвиток механізмів самокерування особистості, розвиток сфери творчих якостей, розвиток ключових компетентностей;

- домінуючі форми організації навчально-пізнавальної діяльності: індивідуальні, парні, групові, колективні;

- домінуючі методи навчання: інформаційні, проблемно-пошукові, імітаційно-ігрові, дослідницькі;

- домінуючі засоби навчання: гомоорієнтовані (основний партнер у взаємодії – людина або група осіб) і техноорієнтовані (переважання технічних засобів навчання) [38].

Головним завданням сучасної шкільної географічної освіти, є підготовка учнів до життя в сучасних мінливих умовах, формування у них навчальних компетентностей, здатності використовувати географічні знання в життєвих ситуаціях, критично мислити, аналізувати та оцінювати інформацію, робити власні висновки та аргументувати їх. Актуальним завданням в процесі навчання географії є розвиток в учнів комунікативних компетентностей, уміння висловлювати свою позицію, вислуховувати іншого, тактовно заперечувати, переконувати у правильності власної позиції чи змінювати її під тиском переконливих аргументів [23].

Період 16-18 років характеризується соціальним і особистісним самовизначенням підлітка, вибором професії та власного майбутнього життєвого шляху. У підлітків з'являється спостереження за своїми діями,

поведінкою, переживаннями, думками. Збільшується довільність пам'яті та продуктивність логічного запам'ятовування, удосконалюються засоби запам'ятовування, юнаки намагаються оволодіти своєю пам'яттю, керувати нею, збільшувати її продуктивність, розробляють раціональні прийоми запам'ятовування. Зростає обсяг, ступінь зосередженості та швидкість переключення уваги, але збільшується і її вибірковість, залежність від спрямованості інтересів, зростає роль післядовільної уваги. Така суперечність зумовлює неспроможність концентруватися на чомусь одному, тому майже постійно проявляється неуважність. Відбувається перехід до вищих рівнів абстрактного та узагальнюючого мислення [4]. Використання таких методів, як «Ротаційні трійки», «Два - чотири - всі разом», «Робота в малих групах», «Акваріум», методу «ПРЕС», «Обери позицію», «Зміни позицію», «Дебати», «Ток-шоу», — сприяє розвитку комунікативних здібностей, самосвідомості, рефлексії, інтелекту та мислення, уміння ефективно використовувати свої психофізіологічні особливості під час праці та соціальної взаємодії. Наприклад, метод «Обери позицію» допомагає старшокласникам самостійно обґрунтовувати обрану позицію щодо вирішення актуальної проблеми й під час дискусії визначити, яка з них є правильною [18].

4.2.1. Метод кейсів при викладанні теми «Населення України» (11 клас)

Тема «Населення України» в 11 класі передбачає висвітлення наступних питань: кількість населення України; відтворення населення: показники та природні, соціальні, економічні чинники народжуваності й смертності, їх просторові відмінності; особливості вікового і статевого складу населення України; міграційні процеси в Україні. Українці на світовому і регіональному ринку праці; демографічна політика в Україні; система розселення; міські агломерації, урбанізація, субурбанізація і джентрифікація; особливості сільських населених пунктів.

На уроці для активізації навчальної та пізнавальної діяльності усіх учнів, а також спільної роботи всього класу доцільно використовувати технології колективно-групового навчання, зокрема метод кейсів. В процесі обговорення певних питань вчитель та учні доходять спільної думки, всі учні задіяні у процесі навчання.

Метод кейсів найбільш широко використовується за кордоном у навчанні економіки та бізнес-наук. Уперше його застосували у навчальному процесі в школі права Гарвардського університету в 1870 році; упровадження цього методу в Гарвардській школі бізнесу почалося в 1920 році.

Суть методу полягає у використанні конкретних випадків (ситуацій, історій, тексти яких називаються «кейсом») для індивідуального та спільного аналізу учнями, обговорення і вироблення рішень із певної теми навчальної дисципліни. Важливим є те, що метод кейсів відображає не тільки практичну складову, а й актуалізує певний комплекс знань, який необхідно засвоїти, вирішуючи виявлені проблеми, а також вдало поєднує навчальну, розвивальну і виховну діяльність, що, безумовно, є діяльним і ефективним у реалізації сучасних завдань шкільної освіти.

Основна мета методу кейсів спрямована на формування в учнів аналізувати ситуацію та розробляти практичні рекомендації щодо її вирішення. Після цього відбувається оцінювання запропонованих рекомендацій та вибір кращого варіанту для вирішення запропонованої проблеми. Основною відмінністю кейса від звичайного завдання є наявність кількох варіантів розв'язку та альтернативних шляхів, що до нього ведуть.

Кейс формується наступним чином: розробляють модель ситуації, яка відбулася в реальному житті. Навчальна ситуація, представлена в кейсі, має передусім відповідати програмовому матеріалу з географії, а також містити актуальну, реальну з погляду навчання інформацію. У цій ситуації відображають той комплекс знань і практичних навичок, які учні мають отримати. При цьому вчителю відведено роль ведучого, який формулює запитання, фіксує відповіді, підтримує дискусію.

Суттю навчання методом кейс-стаді є те, що учень має знайти варіанти розв'язання окреслених проблем відповідно до наявних у нього знань, практичного досвіду та інтуїції [7].

Кейс 1. «Нас менше: вигадки чи реалії сьогодення».

Сукупність людей, які постійно живуть на певній території, називають населенням. Виділяють постійне (мешкає весь час) і наявне (те, що живе в певний час на певній території) населення. Головним джерелом інформації в географії населення є матеріали перепису. В Україні останній такий перепис відбувся у 2001 р.

За кількістю населення Україна посідає п'яте місце серед європейських держав (після Німеччини, Франції, Великої Британії, Італії) та 31-е місце у світі (0,6 % населення світу). На 1 січня 2018 р. чисельність наявного населення України становила 42,4 млн. осіб (без урахування даних з АР Крим, Донецької та Луганської областей). Від 1993 р. населення України постійно скорочується.

На малюнку відображено зменшення чисельності населення України [5].

Віталій Толуб'як у статті «Демографічні процеси та їх вплив на систему пенсійного забезпечення населення в Україні» наводить прогноз характеру відтворення населення, здійснений Інститутом демографії і соціальних досліджень НАН України спільно з Держкомстатом України показує, що

чисельність населення України найближчими роками і надалі скорочуватиметься і може досягнути показника в 2050 р. 35 млн. осіб.

Запитання до кейса: 1. Як ви думаєте, що впливає на зменшення чисельності населення України? 2. Чи можна вважати зменшення чисельності населення у майбутньому 2050р. до 35 млн. осіб позитивним процесом? Обґрунтуйте свою думку.

Кейс 2. Приріст населення чи скорочення? Що нас чекає у майбутньому.

Природний приріст населення – різниця показників народжуваності та смертності. Цей показник обчислюють за формулою:

Народжуваність населення – смертність = природний приріст

Він може бути додатним (чисельність населення зростає) і від’ємним (чисельність населення скорочується) (За підручником Географія 11 клас, автори Т. Гільберг, І. Савчук, В.Совенко, 2019 р.).

Розглянемо приклад приросту населення на території Рівненської області, що наведений на рисунку 1.

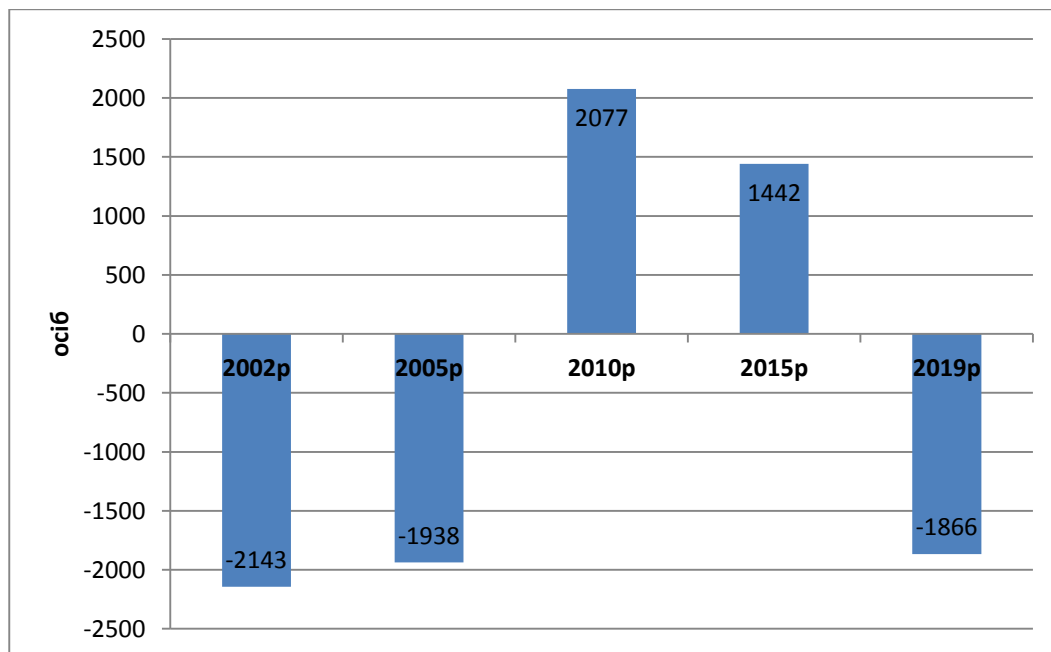

Рисунок 1. Природний приріст, скорочення населення на території Рівненської області у період з 2002 року по 2010 рік, осіб

Наведені на рисунку 1 дані свідчать про значне скорочення населення, зокрема кількість померлих на території області у 2019 році переважала над кількістю народжених на 1866 осіб, у 2002 році цей показник становив -2143 особи. У 2010 році народилося на 2077 осіб більше ніж померло, у 2015 році – на 1442 особи, що свідчить про природний приріст населення у цей період.

Запитання до кейса: Що потрібно зробити, щоб зменшити природне скорочення населення? Чи можна вважати економічну нестабільність основною причиною скорочення населення? Як покращення екологічної ситуації може змінити природний приріст? Запропонуйте сценарії розвитку подій: 1) природний приріст населення України за наступні 10 років, призведе до....; 2) природне скорочення населення України за наступні 10 років, призведе до.....

Кейс 3. Старіння населення: причини і наслідки.

В Україні станом на 1 січня 2018 року чисельність осіб віком 15 років і менше становила 16,3% від загальної чисельності постійного населення, віком 60 років і старше – 22,9%.

У віковій структурі за регіонами спостерігаються відмінності. Наймолодше населення проживає в Закарпатській, Волинській, Рівненській областях. Найстарше у Чернігівській, Сумській, Донецькій, Луганській областях (За підручником Географія 11 клас, автори Т. Гільберг, І. Савчук, В.Совенко, 2019 р.).

Аналізуючи населення за віком можна зробити висновок про демографічну старість на певній території. Існує кілька підходів до класифікації показників для вимірювання демографічної старості. За шкалою, розробленою польським демографом Е.Россетом, населення вважається молодим, якщо відсоток осіб від 60 років і старше серед населення країни становить до 8%; стоїть на порозі старості коли знаходиться у межах 8-10%; спостерігається власне старіння – 10-12%; демографічна старість – 12% і більше.

Розглянемо рисунки 1 і 2, де наведено співвідношення населення різних вікових категорій на території Рівненської області у 2002 та 2020 роках, %.

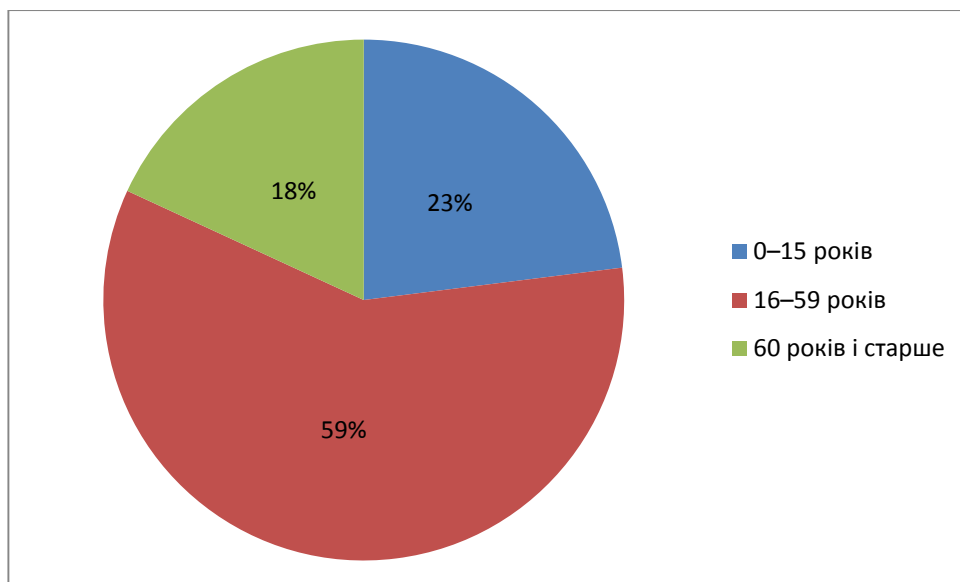

Рисунок 1. Співвідношення населення різних вікових категорій на території Рівненської області у 2002 році, %

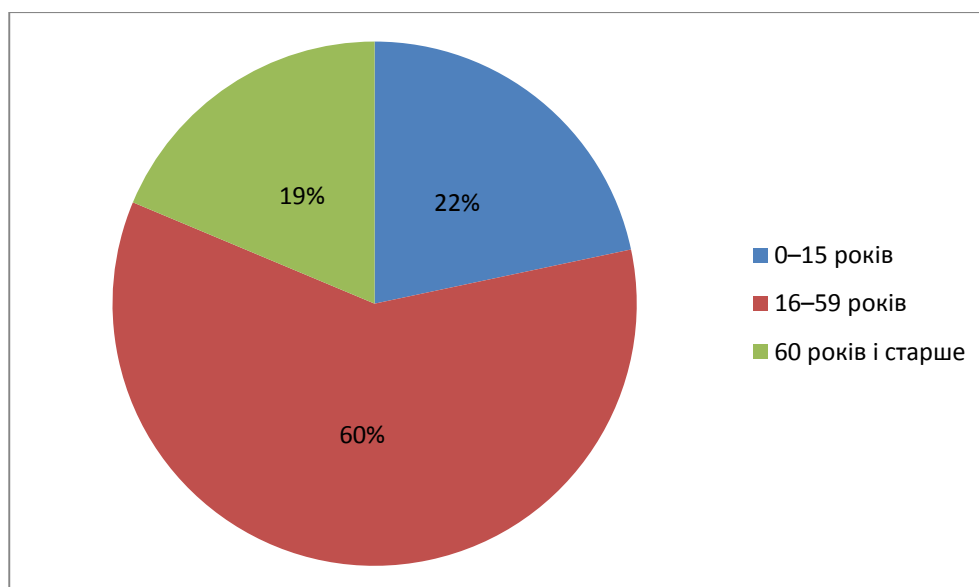

Рисунок 2. Співвідношення населення різних вікових категорій на території Рівненської області у 2020 році, %

Запитання до кейса: 1. Розгляньте рисунки і зробіть висновки про зміни, які відбулися у 2020 році в порівнянні з 2002 роком. 2. Чи можна стверджувати, що у Рівненській області відбувається старіння населення, обґрунтуйте свою думку.

Кейс 4. Міграційних рух населення

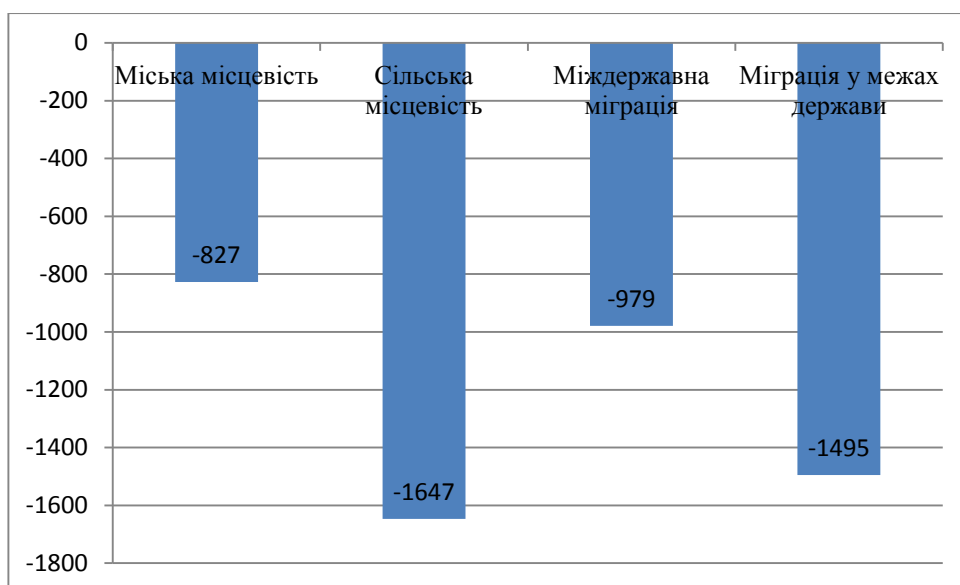

Рисунок 2. Міграційний рух населення на території Рівненської області у 2019 році, особи

Запитання до кейса: 1. Проаналізуйте у яких областях спостерігається найбільше прибулих мігрантів та обґрунтуйте з чим це може бути пов'язано. 2. Як ви думаєте, чому міграційне скорочення більше спостерігається у сільській місцевості в порівнянні з міською. 3. Наведіть основні причини міждержавної міграції населення.

Таким чином, при викладанні у старшій школі тем, що включають демографічні процеси використовуються словесні, наочні та практичні методи, а також методи, в основу яких покладені закони, форми та прийоми людського мислення (аналіз, синтез, індукція, дедукція). Сьогодні на уроках у школі для заохочення учнів до активності, самостійного мислення та кращого засвоєння інформації значного поширення набувають інтерактивні методи («Ротаційні трійки», «Два - чотири - всі разом», «Робота в малих групах», «Акваріум», методу «ПРЕС», «Обери позицію», «Зміни позицію», «Дебати», «Ток-шоу», «Кейс-метод» тощо). При викладанні теми «Населення України» (11 клас) доцільним є використання методу кейсів, приклади яких наведені в роботі.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного суспільно-географічного аналізу демографічних процесів Рівненської області було виявлено:

1. Зменшення чисельності населення за останні 18 років на 20,3 тис. Темпи зростання і приросту за цей період відповідно становили 98,3 та -1,7%. Найбільше зменшилася чисельність сільського населення (на 18,7 тис. осіб), що є переважаючим в області (604,9 тис.) у порівнянні з міським (на 1,6 тис. осіб, загальна кількість 548,1 тис. осіб). Частка населення віком 0-15 років становила 22%, 16-59 років – 60%, 60 років і старше 19%, що свідчить про його демографічну старість.

2. Природний приріст населення спостерігали у 2010 та 2015 роках (відповідно народилося на 2077 та на 1442 особи більше ніж померло). У 2019 році відбувалося природне скорочення (кількість померлих переважала над кількістю народжених на 1866 осіб). Темпи зростання народжуваності та смертності за цей період відповідно становили 91,8 та 91,2%, темпи приросту - -8,1 та -8,8%. Серед основних причин смертності 72,3% становлять хвороби системи кровообігу (належать атеросклероз, ішемічна хвороба серця, інсульт, інфаркт міокарда тощо). На другому місці серед причин смертності є новоутворення 12,5%.

3. На території області відбувалося зниження смертності дітей у віці до 1 року в 1,4 раза та коефіцієнтів народжуваності серед усіх вікових категорій матерів, найбільше його значення було для жінок 25-29 років (99,5), за попередні роки ці коефіцієнти переважали у жінок віком 20-24 роки (116,1-123,4). Позитивним є те, що переважала кількості зареєстрованих шлюбів над кількістю розлучень (3,5–2,2 раза). Коефіцієнт кореляції між кількістю живонароджених та відповідно кількістю зареєстрованих шлюбів становить 0,6, між кількістю зареєстрованих розлучень -0,7.

4. За 17 останніх років відбулося зростання середньої очікуваної тривалості життя від 68,8 до 71,9 років. Ці показники більші для жінок та змінювалася від 74,4 до 77,6 років, для чоловіків – від 63,2 до 66,6 років.

5. Міграційні процеси населення на території Рівненської області призвели до скорочення населення за досліджуваний період в результаті переважання кількості вибулих осіб над кількістю прибули. Загалом демографічний баланс на території Рівненської області за 17 років становив 1164,232 тис. осіб. Міграційний приріст спостерігався лише серед населення сільської місцевості з 2013 до 2016 року, для міської місцевості відбувалося лише міграційне скорочення.

6. Міграція населення у межах держави переважала над міждержавною, за винятком 2002 року, де міждержавна міграція становила -1266, у межах держави – -482. У 2019 році серед міждержавних мігрантів відбувалося більше міграційне скорочення жителі сільської місцевості -513 осіб у порівнянні з міською – -466, серед чоловіків – -489, жінок – -490 осіб; у віковій структурі серед них переважали особи 25-29 років (14,5%), на другому місці – 20-24 років (13,6%), найменше мігрують люди віком 55-59 років (1,2%).

7. Демографічні процеси, що відбуваються в Україні вивчаються на уроках географії у школі. При викладанні у старшій школі цих тем використовуються словесні, наочні та практичні методи, а також методи, в основу яких покладені закони, форми та прийоми людського мислення (аналіз, синтез, індукція, дедукція). Сьогодні на уроках у школі для заохочення учнів до активності, самостійного мислення та кращого засвоєння інформації значного поширення набувають інтерактивні методи («Ротаційні трійки», «Два - чотири - всі разом», «Робота в малих групах», «Акваріум», методу «ПРЕС», «Обери позицію», «Зміни позицію», «Дебати», «Ток-шоу», «Кейс-метод» тощо). При викладанні теми «Населення України» (11 клас) доцільним є використання методу кейсів, приклади яких наведені в роботі.

Таким чином, проаналізовані у роботі показники чисельності населення, природного та міграційного приросту (спаду) свідчать про негативну демографічну ситуацію, що може становити загрозу соціальній безпеці регіону та держави в цілому. Зокрема посилення за останні роки трудової міграції може призвести до дефіциту економічно активного населення. Ураховуючи

значне зростання безробіття та низький рівень заробітної плати в Україні у найближчому майбутньому не варто очікувати зменшення міждержавної міграції.

З метою впливу на процеси відтворення населення державі необхідно акцентувати увагу на формування демографічної політики шляхом стимулювання певної демографічної поведінки людей, що пов'язано з плануванням сім'ї та її зміцненням, підвищення матеріального добробуту людей, зниження рівня захворюваності і смертності, створення якісних умов для життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко Н. Ф., Червона С.П. Аналіз природного руху населення України: регіональний аспект, URL: <http://194.44.12.92:8080/jspui/bitstream/123456789/3020/1/49.pdf>
2. Адеподжу А. Взаимосвязь между внутренней и международной миграцией: африканская действительность. *Международный журнал социальных наук*. 1999. № 024. С. 101-111.
3. Бойченко Е. Вплив демографічних чинників на ринок праці. *Україна: аспекти праці*. 2007. № 8. С. 24-28.
4. Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія : навч. посібник. К. : Центр учбової літератури, 2011. 112 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/r1.pdf>
5. Географія (рівень стандарту) : 11 клас закладів загальної середньої освіти / Т. Гільберг, І. Савчук, В.Совенко. К. : 2019. 192 с.
6. Гребінь А. Порівняльний аналіз демографічної ситуації прикордонних територій, що постраждали від аварії на Чорнобильській АЕС (на прикладі Рівненської та Гомельської областей). *Економічна та соціальна географія. Збірник наукових праць*. Київ, 2015. Вип. 74. С. 15-19. URL: http://bulletin-esgeograph.org.ua/images/docs/Volume-74/Grebin_15-19.pdf
7. Григор'єва Н.В. Використання методу кейсів у навчанні географії. *Педагогічний пошук*. №3 (95), 2017. С. 26-30
8. Демографічна криза в Україні. Її причини та наслідки // Збірник матеріалів. - К. : Парлам. вид-во, 2003. - 449 с.
9. Демографічна ситуація в Україні у 2017 році. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 11.05.2019).
10. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
11. Доповідь про стан навколишнього середовища у Рівненській області у 2019 році. Департамент екології та природних ресурсів Рівненської облдержадміністрації. Рівне, 2020. 243 с. URL: https://www.ecorivne.gov.ua/tmp/Rivnenska_dopovid_2019.pdf

12. Дорошенко Л. С. Демографія : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К. : МАУП, 2005. — 112 с. URL: <http://maup.com.ua/assets/files/lib/book/nw10.pdf>
13. Драгунова Т. Просторовий аналіз міграційного процесу в м. Києві. *Статистика України*, 2004. №1. С. 72-79.
14. Європейська база медико-статистичної інформації. URL: <http://medstat.gov.ua/ukr/statreports/access.html?id=6>
15. Залєтов О. Пенсійний захист населення: глобальна проблема XXI століття. *Страхова справа*. 2006. № 3. С. 12-19
16. Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / МОП, Державна служба статистики України, Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – К., 2013.
17. Зовнішня трудова міграція населення України./ Український центр соціальних реформ (УЦСР), Державний комітет статистики України (Держкомстат України). – К., 2009.
18. Інтерактивні методи навчання. Українська педагогіка. Інформаційний ресурс URL: <http://ukped.com/informatyka/4611-interaktyvni-metody-navchannya.html>
19. Кравець І.М. Сучасні демографічні проблеми розвитку України. *Інфраструктура ринку*. 2019. Випуск 31. С 515-521. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2019/31_2019_ukr/78.pdf
20. Кузьмінський А.І., Омеляненко С.В. Технологія і техніка шкільного уроку: навчальний посібник. URL: https://pidru4niki.com/12281128/pedagogika/metodi_zasobi_navchannya
21. Лико Д.В., Лико С.М., Мартинюк В.О., Портухай О.І., Якута О.О. Аналіз демографічної ситуації локальних територій як основа стратегічного планування об'єднаних громад. *Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції: «Фінансова спроможність об'єднаних*

- територіальних громад: очікування та реалії»* (29-30 листопада 2017 р.) (Рівне-Луцьк). Рівне : Волин. обереги, 2017. с.104-108
22. Маслова Н.М. Суспільно-географічний вимір демографічних процесів в Кіровоградській області. *Проблеми матеріальної культури – Географічні науки*. с. 76-82 URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/98277/19-Maslova.pdf?sequence=1>
23. Маслова Н.М., Мирза-Сіденко В.М. Застосування інтерактивних технологій навчання на уроках географії як спосіб підвищення рівня пізнавальної активності учнів. *Portal of scientific conferences Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University* . URL: <http://surl.li/hnfd>
24. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія./ Упоряд. Ю. І. Римаренко; За ред. Ю. Римаренка. К. : Довіра, 1998. 912 с.
25. Міграція в Україні: факти і цифри. Міжнародна організація з міграції (МОМ) Представництво в Україні./ Упорядник О.Малиновська. К. 2016. 32 с. URL: https://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf
26. Мозолюк Н.І. Демографічна ситуація в Україні як чинник впливу на соціальну безпеку. 2011. С. 643-650. [vkrnuen_2011_4_136.pdf](#)
27. Мукшименко Т. В. Захворюваність та смертність населення України: динаміка та регіональний аспект. *Медсестринство*. 2014. №4. С. 23-28.
28. Навчальна програма Географія: 10-11 класи (Рівень стандарту. Міністерством освіти і науки України. 2017, 25 с. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>
29. Онопрієнко І.М. Статистичний аспект демографічної ситуації в Україні. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. Вип. 16. С. 604-608.

- 30.Пальян З. Сучасний режим народжуваності в Україні: статистичне оцінювання стану та перспектив. *Економіка*. 129/2011 с. 35-38. URL: http://bulletin-econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/2016/01/129_11.pdf
- 31.Позняк О.В. Оцінювання наслідків зовнішньої трудової міграції в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 2 (27). с. 169-182.
- 32.Пометун О. І. Пироженко Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання / за ред. О. І. Пометун. К.: Видавництво А.С.К., 2006. 192 с.
- 33.Ровенчак О. Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять. *Політичний менеджмент*. 2006. №2. с.127-139 URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8810/11-Rovenchak.pdf?sequence=1>
- 34.Романчук А., Слащук А. Особливості демографічної ситуації сільських територій Рівненської області. Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів». 2016 р.
- 35.Рыбаковский Л. Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика. М.: Наука. 1987. 200 с.
- 36.Сегіда К.Ю., Немець Л.М. Суспільно географічні аспекти дослідження сутності відтворення населення. 2010. С 146-152
- 37.Сердюк Т. В. Інтерактивні технології навчання суспільних дисциплін як засіб активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.09. Кривий Ріг, 2010. 20 с
- 38.Староста В. Технології інтерактивного навчання: сутність, класифікація. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. . № 1 (64). с. 232-237. URL: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/Ped-visnyk-64-2019-47.pdf>.
- 39.Толуб'як В. Демографічні процеси та їх вплив на систему пенсійного забезпечення населення в Україні. *Вісник Національної академії державного управління*. 2009. №3. С. 260-269. URL: <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2009-4-34.pdf>

40. Трубич С. Міграційні процеси і зайнятість населення. *Вісник Львівського університету (Серія міжнародні відносини)*. 1999. Вип. 1. С. 398-403.
41. Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів XXI століття: наукове видання / наук. ред. У.Я. Садова. Львів, 2019. 110 с
URL: <http://ird.gov.ua/irdp/p20190801.pdf>
42. Федорчук В. М. Використання інтерактивних методів та мультимедійних засобів у підготовці педагога. Кам'янець-Подільський, 2003. 208 с.
43. Чепелевська Л.А., Рудницький О.П. Зміни в чисельності та статевовіковому складі населення України. *Україна. Здоров'я нації*. 2014. № 3 (31) – с. 33-40 URL:

>Incorrect link or contains illegal characters</p>
44. Чепелевська Л.А., Рудницький О.П. Середня очікувана тривалість життя як критерій медико-демографічної ситуації в Україні. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2014. №2. С. 39-43.
45. Шелюк В. Соціальна міграція: Етапи, функції, типи. *Перспективи*. 2001. № 3 (15). С. 45-50.
46. Ofitsiinyi sait Instytutu demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' imeni M.V. Ptukhy Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny [Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine]. idss.org.ua. Retrieved from <http://www.idss.org.ua/monografii/popforecast2014> . rar [in Ukrainian].
47. Pozniak O. External Labour Migration in Ukraine as a Factor in Socio-Demographic and Economic Development. URL: <http://www.carim-east.eu/media/CARIM-East-2012-RR-14.pdf>.